

La ciència a l'Ateneu de Maó, des dels seus orígens fins a la guerra civil

Josep Miquel Vidal Hernández

Introducció

Les activitats relacionades amb la ciència, dutes a terme per l'Ateneu de Maó al llarg del primer terç del segle XX, foren moltes i molt variades i es desenvoluparen en quatre eixos principals. El primer fou la realització de conferències divulgatives i altres activitats de difusió dels coneixements científics a través de l'activitat de la Secció de Ciències Exactes i Naturals; el segon, la creació i el manteniment d'un museu amb una secció dedicada a les ciències naturals; el tercer, l'adquisició d'obres de tema científic i, sobretot, la subscripció a revistes especialitzades en els mateixos temes, que feren créixer el fons de la biblioteca de la societat; i el quart, la publicació a la *Revista de Menorca* d'articles de divulgació científica així com, també, els resultats de la recerca d'investigadors locals. Tot aquest conjunt d'activitats són, sens dubte, la concreció de la gran vitalitat de la qual l'Ateneu de Maó gaudí a principi de segle, des de la seva creació fins a la Guerra Civil, fins al punt que podem afirmar sense exageració que gairebé tota l'activitat científica que es realitzà a Menorca en aquesta època girà al voltant de la institució maonesa, que actuà com a catalitzadora d'investigadors autòctons i forans que tenien una

cita obligada a l'edifici de la plaça del Príncep si volien contactar amb altres investigadors o volien conèixer tot el que s'havia fet a Menorca en el seu camp. Sobre aquests fets —que si no constituïren el naixement de la ciència natural moderna a Menorca (Vidal Hernández, J. M., 2004) sí que en suposaren la consolidació— parlarem tot seguit estudiant separatament cada un dels eixos que hem assenyalat abans, ja que la feina feta des de la institució durant aquells primers anys és el germen del que esdevindrà la gran eclosió d'investigacions científiques, ja a final del segle XX.

La Secció de Ciències Exactes i Naturals

Els responsables de la secció

Els estatuts inicials de l'Ateneu de Maó preveïen l'estructuració de l'entitat en cinc seccions, cadascuna de les quals havia de desenvolupar les seves activitats en un camp específic i havia de disposar d'un president i dos secretaris per gestionar-la. Una d'aquestes fou la Secció de Ciències Exactes i Naturals, que va tenir com a primer president Rafael de Aguilar, marquès de Villamarín (cap de la comandància d'enginyers militars de Menorca) i com a secretaris, Jaume Ferrer Aledo (1856-1956) i José Riera Alemany. El marquès de Villamarín ocupà el càrrec fins a l'any 1909, en què fou destinat a Melilla, per la qual cosa fou substituït en la presidència de la secció per Enrique Alabern Sáez, mentre que es mantingueren els mateixos secretaris. Un any més tard, amb motiu de la renovació estatutària de càrrecs, Jaume Ferrer Aledo deixà la seva responsabilitat a la Secció per incorporar-se al museu de l'Ateneu com a conservador, i Luís García Ruiz n'ocupà el lloc de secretari (BACLAM,* 29/6/1910). Aquesta composició es mantingué fins a juny de 1912, any a partir del qual Víctor Sanmartín Losada ocupà la secretaria (BACLAM, 18/7/1912).

Alabern va detenir la presidència de la secció fins a l'any 1913, en què s'absentà de Menorca quan obtingué una plaça de funcionari de Duanes a Alacant. El substituï l'alferes de navili José Riera Alemany, a qui acompanyaren dos nous personatges a les secretaries: Francisco Valladolid Oms, que aquell mateix any pronuncià una conferència a l'Ateneu amb el títol "Higiene de la inte-

* Amb les sigles BACLAM ens referirem a partir d'ara al *Butlletí de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó*.

ligència”, i Ramon Ulldemolins Lana (1889-1921), professor de matemàtiques de l'Institut de Segon Ensenyament de Maó, que tot just havia arribat a l'illa en aquell any (BACLAM; 10/7/13).

Aquest nou equip es mantingué un any perquè, a les eleccions del curs següent, un altre grup format pel metge Llorenç Pons Marquès (1874-1956), com a president, i Antoni Padró Grané i el veterinari Joaquím Abadía Arreguá, com a secretaris, li prengué el relleu.

A la següent elecció, l'any 1915, Vicente Fornals Bort i Manuel Chueca Martínez entraren a la secció com a secretaris mentre que Llorenç Pons Marquès romangué de president. Un any més tard, Chueca pronuncià una conferència titulada “Amilcar y Everis. Fantasía sobre la història de Menorca”.

L'any 1916, sempre amb el mateix president, marxà Vicente Fornals, que fou substituït per Emiliano Castaños Fernández (1888-1974) —personatge que tindria una gran importància en el desenvolupament de les ciències naturals a l'illa i que també fou professor de l'Institut de Segon Ensenyament de Maó—. Tanmateix, la seva activitat en aquella primera ocasió durà poc perquè l'any 1918 fou destinat a l'Institut de Segon Ensenyament d'Osca, i, així, aquell any apareixen com a secretaris de la secció Ramon Ulldemolins Lana, que en aquells moments era director de l'Institut de Batxillerat, i Enrique Rioja Lo Bianco, catedràtic del mateix Institut, que amb el temps arribà a ser un reconegut naturalista des del seu lloc d'investigador del Museu Nacional de Ciències Naturals de Madrid. Durant la seva estada a Menorca publicà a la *Revista de Menorca* una ressenya del llibre *Esponjas del Cantábrico* de Francesc Ferrer Hernández, fill de Ferrer Aledo.

L'any següent també hagué de dimitir Llorenç Pons Marquès com a cap de la secció perquè fou nomenat vicepresident de l'Ateneu, i Ramon Ulldemolins passà a ocupar el seu lloc, amb Humbert Ferrer Hernández, fill de Ferrer Aledo, i Francesc Carreras Reura en el càrrec de secretaris. Segons es desprèn de les publicacions a la *Revista de Menorca*, Carreras Reura era un naturalista que l'any del seu nomenament tot just devia haver acabat els estudis universitaris, perquè als arxius de l'institut de Maó figura el 1913 com l'any d'acabament dels seus estudis de batxiller. Ramon Ulldemolins morí prematurament l'any 1921 i el substituïí Emiliano Castaños Fernández, que havia retornat a l'illa després d'ocupar plaça de docent a diferents instituts de l'Estat espanyol i que havia de romandre en el càrrec fins a l'esclat de la Guerra Civil.

L'any 1922 es produí una altra renovació i el lloc de Francesc Carreras fou ocupat per Antoni Roca Bofill, un jove metge que havia cursat el batxillerat al mateix curs que Carreras. Aquesta junta es mantingué durant dos anys i el curs 1924-25 el lloc de Roca l'ocupà el físic Josep M. Jansà Guardiola (1901-1994) —un altre personatge important de la ciència menorquina—, que en aquella època encara no havia finalitzat els seus estudis universitaris que realitzava des de Menorca en la modalitat no presencial.

El juny de 1926, Jansà abandonà la secretaria de la Secció de Ciències Exactes i Naturals —aquell any havia de finalitzar la carrera de física i havia d'entrar al Centre Meteorològic de Maó com a observador—, i el seu lloc l'ocupà Francesc S. Andreu Salas, fill del fundador de La Eléctrica Mahonesa (empresa que instal·là a Maó la primera central elèctrica que funcionà a les Illes Balears) i persona també molt lligada a l'Ateneu, del qual fou durant molt d'anys president del Grup Excursionista. El curs 1928-29, Andreu Salas fou substituït pel farmacèutic Joan Mir Llambías, que poc després havia de participar en la fundació de l'empresa formatgera El Caserío i que durant un temps també fou professor de l'institut de Maó. Aquesta darrera Junta, composta per Emilio Castaños Fernández, Humbert Ferrer i Hernández i Joan Mir Llambías, es mantingué fins a la Guerra Civil.

Activitats de la Secció de Ciències Exactes i Naturals

La Secció de Ciències Exactes i Naturals fou la més activa pel que fa a l'organització de conferències, perquè al llarg dels vint-i-cinc primers anys d'existència de l'Ateneu organitzà setanta-un actes d'aquest tipus, la qual cosa suposa més del doble dels trenta-dos que havia organitzat la Secció de Literatura i Música, secció que la seguia en nombre d'actes promoguts (Victory, J., 1930).

A més de les conferències, la secció organitzà diversos cursos —nom que donaven a uns cicles de conferències de tres o més sessions— al llarg dels quals s'exposava un mateix tema o diversos temes relacionats amb una idea central, d'entre els quals destaquen un cicle de tres conferències sobre “La vida de algunos insectos” a càrrec d'Emiliano Castaños; un altre de cinc amb el títol genèric de “Sanidad”, que desenvolupà el metge José Peré Raluy, i un tercer, també de cinc sessions, impartit per Josep M. Jansà, amb el títol “De las abstracciones matemáticas a las realidades físicas”. Amb relació a les conferències de Jansà,

s'ha de dir que el guió, tal com apareix publicat al butlletí de l'Ateneu, coincideix amb els capítols d'un assaig amb reflexions sobre la ciència moderna que el meteoròleg preparava ja jubilat i que no va publicar mai (Vidal Hernández, J. M., 2002). No sabem, però, si el contingut és el mateix, perquè el text de les conferències no s'ha conservat, però el més probable és que Jansà, amb el pas dels anys, hi introduís modificacions fruit de posteriors lectures o, simplement, de reflexions pròpies sorgides de la seva pràctica científica.

No foren aquestes les úniques dissertacions de Jansà a la càtedra de l'Ateneu perquè el meteoròleg, que, al llarg de la seva vida es mostra sempre molt interessat en la divulgació dels darrers descobriments de la física, va pronunciar un cicle de tres conferències —publicades posteriorment a la *Revista de Menorca* (Jansà, 1924; 1925)— on donava a conèixer els tres temes que havien significat un daltabaix en l'edifici de la física clàssica i havien marcat el naixement de la física del segle XX: “A propósito de Planck”, “Apostillas a la teoria relativista” i “El Universo sideral”. Aquest cicle el completà el mateix Jansà, l'any 1925, amb una conferència que no es publicà titulada “Los misterios del Universo”, que tractava dos aspectes principals: “El Universo planetario” i “El Universo sideral”; aspectes que, segons l'anunci del butlletí de l'Ateneu, es desenvoluparen amb el suport d'una projecció de trenta-cinc transparències del sol, de les seves taques i protuberàncies, de la lluna i els seus cràters, dels planetes i alguns cometes, d'una banda, i transparències de diferents cúmuls estel·lars i nebuloses, amb detalls de la Via Làctia, per il·lustrar el segon tema de l'altra (BACLAM, 22/3/25).

També hi ha ressenyat un cicle de conferències sobre els “Orígenes de la vida”, del qual no tenim cap notícia, com tampoc no en tenim del ponent, el prevere León Velilla, per la qual cosa no podem precisar si el cicle estava destinat a defensar el creacionisme a ultrança o, si, per contra, admetia una evolució on la intervenció divina només es limitava a marcar el destí de l'evolució, encara que pensam que açò darrer sembla molt poc probable. A més, també podia ser que aquesta conferència tractés l'origen de la vida humana, és a dir, el naixement de les persones, desenvolupant temes mèdics i morals.

Tampoc no sabem gaire coses de l'enfocament que va donar José Hercilla a les quatre conferències que va impartir amb el títol de “Anfigenia”, però sí que en coneixem el guió, publicat al butlletí de l'Ateneu. En aquest, hi destaca el títol de la darrera conferència: “Eugenesia”, títol inquietant en una època en què a l'Alemanya nazi, però també en altres nacions més civilitzades i demo-

cràtiques, els defensors d'aquesta pràctica —consistent en l'esterilització dels discapacitats físics i mentals— hi veien el camí cap a la consolidació d'una raça humana perfecta. Per a més detalls inquietants, l'anunci de la conferència indicava que anava destinada exclusivament a un públic masculí —“caballeros”, diu la convocatòria— i, a més, altres conferències del cicle, que tractaven precisament temes relacionats amb la fisiologia femenina, duïen la indicació que es pregava a les senyorettes que no hi assistissin.

Aquest mateix personatge pronuncià un cicle de tres conferències amb el títol genèric de “Divulgaciones médicas”, que havien de tractar els següents temes: divagacions sobre el perquè del cicle de conferències, els productors de paradisos artificials, el somni natural i l'artificial, la hipnosi, el vel de la vida, l'ontogènia, l'alcohol, el tabac i la sífilis, i la influència social d'aquests tres darrers aspectes (BACLAM, 1/4/32). Aquest cicle s'interrompé quan només s'havia realitzat una xerrada, no sabem si intencionadament pel fet que alguns dels seus temes podien haver despertat reticències entre els sectors més conservadors o, tal com s'afirma oficialment al butlletí de l'Ateneu, per la necessitat de disposar de la sala d'actes per muntar una exposició de l'artista italià Alve Valdeni. En la mateixa comunicació de la suspensió del cicle, es deia que es reprendria dintre del mateix mes d'abril, eventualitat que no es produí, i, finalment, les conferències suspeses es van dur a terme a final del mes de maig.

Un darrer cicle del qual tenim notícia el va impartir el metge naturista Demetrio Laguna Alframa (en altres llocs hem trobat escrit Laguna Alfranca), personatge amb gran arrelament a Menorca, on les seves teories comptaven amb un bon nombre de seguidors. El cicle, que constava de tres conferències, tenia com a títol genèric “En torno al problema de la felicidad humana”, i tenia el guió següent, tal com es publicà al butlletí de l'Ateneu: “Introducción. Visión panorámica. Rutas antagónicas. Aspectos fundamentales. El polígono de la dicha. Pequeñas miserias que ensombrecen la vida. Dios a la vista!. Necesidad de poseer una filosofía adecuada. Conclusiones” (BACLAM, 1/2/36).

Les conferències de sessió única foren moltes i molt variades. D'acord amb l'ordre cronològic en què es van produir, entre les primeres hi ha la xerrada de Jaume Ferrer Hernández (1883-1922) sobre “Nuevas teorías fisico-químicas”, que fou pronunciada segurament l'any 1907 i publicada a la *Revista de Menorca* en el número de gener de l'any 1908. El conferenciant, que era fill de Ferrer Aledo i germà de Francesc Ferrer Hernández, havia guanyat en

propietat, aquell mateix any, la plaça d'ajudant de la Secció de Ciències de l'Institut de Maó, però no hi va restar gaire temps perquè el febrer de 1908 va obtenir un contracte de professor auxiliar interí de la Secció de Ciències de la Universitat Complutense de Madrid (*Revista de Menorca*, 1912: 120-122).

Un any més tard, el tinent de navili José Riera Alemany va pronunciar una conferència sobre “Orígen y progresos de la aguja náutica” (BACLAM, 23/1/09) a la qual va seguir pocs mesos més tard “La vida de los peces”, xerrada divulgativa impartida per Jaume Ferrer Aledo (BACLAM, 6/3/09).

El gener de l'any 1910, s'anuncià per als mesos següents una conferència de Llorenç Pons Marquès que havia de tractar els raigs X i les seves aplicacions a la medicina i la cirurgia (BACLAM, 6/1/1910) i, a principi de març, s'anunciava que la conferència seria experimental i d'extensió universitària. La darrera indicació assenyalava que la conferència entrava dintre del cicle d'activitats de l'extensió universitària menorquina que es realitzava alternativament a l'Ateneu i a l'Institut de Batxillerat de Maó. El qualificatiu d'experimental aplicat a la conferència podria fer pensar que Pons Marquès instal·là a l'Ateneu un aparell de raigs X a la sala de conferències, encara que el fet no és gaire versemblant per les dimensions dels primitius instruments (BACLAM, 2/3/1910).

A final d'any, el mateix Pons Marquès, que havia estat nomenat delegat a Maó del Comitè Executiu del Primer Congrés Internacional de la Tuberculosis que s'havia celebrat a Barcelona l'octubre de 1910 (BACLAM, 20/5/1910), impartí una conferència sobre “La tuberculosis en la isla de Menorca” en què desenvolupà les principals línies de la comunicació que havia presentat al congrés (BACLAM, 1/12/1910). Pocs dies després, tocà el torn d'ocupar la càtedra de l'Ateneu al veterinari Miquel Gomila, que havia assistit al congrés com a representant de la institució, el qual parlà sobre “Tuberculosis y higiene profiláctica” (BACLAM, 10/12/1910).

Aquest mateix any 1910, durant el primer trimestre, l'Ateneu fou escenari d'una conferència molt peculiar, si més no des del punt de vista de la propaganda que se'n va fer, perquè, segons el butlletí de l'entitat, la conferència que havia d'impartir el farmacèutic Florian Ruiz Cuevas tenia com a títol “Química recreativa i experimental” i anava dirigida especialment a les senyores i senyoretes de la família de membres de l'Ateneu (BACLAM, 14/3/1910).

L'any 1911, Rodrigo Gil, un dels socis no menorquins de l'Ateneu que, a més, vivien fora de Menorca però que volien donar suport a la institució amb la

qual, per un motiu o l'altre, s'havien relacionat al llarg de la seva vida, s'oferí a la junta per impartir una conferència sobre les tasques d'elaboració del mapa magnètic d'Espanya, una matèria "tan nova i interessant", segons s'explica al butlletí, la qual no sabem si s'arribà a pronunciar (BACLAM, 18/1/11). Aquest personatge formava part de la comissió de l'Institut Geogràfic i Estadístic, encarregada d'elaborar l'esmentat mapa, i tenia previst desplaçar-se a Menorca per realitzar la seva tasca a l'illa.

La notícia més interessant en relació amb les conferències pronunciades a l'Ateneu en aquell any és la que aparegué en un butlletí del mes de gener on s'anunciava que Joan Vilató i Gomez (1885-1947) havia de dissertar sobre el tema "El microbio y su vida" (BACLAM, 18/1/1911). L'interès d'aquesta notícia no rau en el tema de la conferència sinó en la personalitat del conferenciant, que en aquell temps estava destinat al Llatzeret de Maó com a metge, encara que la seva formació era de neuropsiquiatre i com a tal, anys després, ocupà el càrrec de director de l'Institut Psiquiàtric Femení de Sant Boi, i publicà al llarg de la seva vida nombrosos articles en diverses revistes de medicina general i en la premsa diària. Estava casat amb Lola Ruiz Picasso, germana del famós pintor Pablo Ruiz Picasso, i eren pares dels germans Josep i Xavier, el primer conegut amb el pseudònim J. Fin; els dos, pintors i gravadors d'una certa rellevància. El mateix personatge va pronunciar a final d'any una conferència sobre "Contribución al estudio de la biología", segons informació apareguda al butlletí del mes de desembre.

A principi de l'any 1915, Jeroni Forteza, que aleshores era sotsdirector de la institució maonesa La Gota de Llet (Motilla, X., 2004), va fer una conferència sobre "Concepto moderno de las 'Gotas de leche' como establecimientos de puericultura y maternología" (BACLAM, 9/2/15). També aquell mateix any però als darrers mesos, Jaume Ferrer Aledo va pronunciar la conferència de la inauguració del curs 1915-1916, que tractà sobre "El puerto de Mahón desde el punto de vista biológico" i que fou publicada posteriorment a la *Revista de Menorca* (BACLAM, 1/10/15).

Una altra conferència inaugural, la del curs 1920-21, va anar a càrrec del doctor Frederic Llansó Seguí i va tractar sobre un altre tema nou en aquell temps i conflictiu: "El concepto químico de la vida". Malauradament, aquesta conferència no va anar a impremta i no n'hem pogut conèixer el contingut amb precisió, (BACLAM, 21/9/20).

A final de l'any 1920, el metge militar Leandro Martín-Santos impartí una “Conferencia de vulgarización quirúrgica”. Els temes tractats foren molt diversos: cirurgia plàstica, empelts humans i teixits on es podien practicar, casos pràctics, empelts de membres, empelts de vísceres i empelts de glàndules, l'estat dels coneixements en aquest camp en aquella època, així com les previsions futures. Evidentment, hem de suposar que els empelts dels quals parlava el doctor Martín-Santos eren el que avui anomenem trasplantaments i que la conferència devia tractar més de previsions futures que de realitats, perquè, en aquell temps, la manca d'immunodepressors i l'estat de les tècniques quirúrgiques impediend qualsevol operació d'aquest tipus que no fos un empelt de pell o similar i, encara, d'una persona en ell mateix (BACLAM, 9/12/1920). Com a curiositat, es pot afegir que el doctor Martín-Santos fou el pare del malaguanyat novel·lista, i també metge, Luis Martín-Santos, autor de *Tiempo de silencio*, una de les millors novel·les espanyoles de la postguerra. Aquest escriptor va néixer l'any 1924 a Larache, que en aquell temps formava part del protectorat espanyol del Marroc, on havia estat destinat el pare després del seu pas per Menorca.

Una activitat original i poc freqüent en aquell temps que va organitzar la Secció de Ciències Exactes i Naturals tingué Josep M. Jansà com a protagonista i consistí a fer una demostració pública d'experiments de física que poguessin ser compresos per persones sense coneixements de la matèria. Aquesta activitat va rebre el nom de “Sesión de física recreativa”, i, segons el programa publicat al butlletí de l'Ateneu, constava dels punts següents: “Introducción teórica. La magia instructiva y la Física de salón. Demostración práctica. Algunos experimentos escogidos como ejemplo. Aplicación concreta. La obra vulgarizadora y su ilustración” (BACLAM, 22/11/25). Malauradament, no hem aconseguit cap informació sobre quins experiments es van realitzar ni sobre quina fou la resposta del públic, però, sigui com sigui, tampoc no tenim notícies que aquesta mena d'activitats es repetissin en altres ocasions.

Unes conferències molt freqüents a la dècada dels anys 30 van ser les de divulgació mèdica i sobretot d'aquells temes amb fortes implicacions socials, fet que ja hem vist en el cas dels cursets, de manera que trobam una xerrada sobre “Contribución al estudio de la tuberculosi en la isla de Menorca”, impartida per José Pérez Raluy (BACLAM, 18/12/31), i una altra sobre “Medicina preventiva de la vegez” [sic], a càrrec d'Antonio Curieses del Agua. En l'anunci d'aquesta conferència, s'informava el públic que el ponent criticaria

els falsos mètodes de rejuveniment de moda en aquella època, incloent-hi les teories sobre els empelts de glàndules genitals com a mètode per aconseguir-ho (BACLAM, 10/2/32).

Una conferència molt peculiar, però en consonància amb l'esperit de l'època d'entreguerres, fou la pronunciada per Marie Maving el 24 de juny de 1933, a la qual el butlletí de l'Ateneu presentà com a esportista francesa. Aquesta conferència, que fou il·lustrada amb transparències, versà sobre les expedicions aèries de la conferenciant i les aplicacions sanitàries de l'aviació, tema en el qual, segons l'anunci aparegut en el butlletí, la conferenciant estava especialitzada (BACLAM, 3/7/33).

Finalment, en els darrers anys abans de la Guerra Civil es van pronunciar una llarga sèrie de conferències sobre temes mèdics de molt diversa índole. Així, Francisco Aristoy Santo, inspector de Sanitat de Menorca, que després de la Guerra Civil ocuparia la presidència de l'Ateneu entre 1941 i 1953, va fer una conferència titulada "Higea" (BACLAM, 20/12/33) i l'any següent Antonio Curieses del Agua va tornar a ocupar la càtedra de la institució per parlar d' "Un capítulo de medicina preventiva" (BACLAM, 20/3/34). El mateix any, Francisco Sintés Seguí va parlar de "La salud por la educación física" (BACLAM, 13/V/34) i el metge naturista del qual hem parlat abans, Demetrio Laguna Alframa, ho va fer d'"El problema de la alimentación humana".

La Secció de Ciències Exactes i Naturals i les topografies mèdiques

Un projecte de la secció de Ciències Exactes i Naturals que no va arribar a bon port, però que, tanmateix, tingué conseqüències molt positives fou proposat pel doctor Alabern el mes d'octubre de 1909, durant la seva etapa com a president. Segons consta en el butlletí de l'Ateneu, aquest personatge va fer patent a la Junta de l'Ateneu la necessitat que Menorca disposés d'una topografia mèdica moderna relativa al seu territori i població i que la tasca de la seva elaboració l'havia d'emprendre la secció que ell presidia. Aquestes obres constituïen un tipus de literatura mèdica que s'havia popularitzat durant el segle XVIII i que havia tingut nombrosos conreadors a Espanya al llarg del segle XIX. Tot seguint les recomanacions hipocràtiques, s'hi pretenia establir una connexió entre les característiques físiques i el clima d'un territori concret, i els costums dels seus habitants, amb les malalties més freqüents entre la pobla-

ció. Aquest plantejament una mica simple es féu més rigorós durant la segona meitat del segle XIX, quan en el desenvolupament del tema dels costums dels habitants es van tenir en compte cada vegada més els preceptes de l'higienisme i, en molts de casos, d'un higienisme social que denunciava que les condicions de vida de la població més desfavorida econòmicament eren les responsables de bona part de les seves malalties (Bernabeu Mestre, J., Bujosa Homar, F., Vidal Hernández, J. M., 1999).

Alabern devia ser conscient de la gran dificultat de l'empresa que proposava i per açò va suggerir que s'organitzés com una feina col·lectiva amb la col·laboració dels membres de la Secció i, si feia falta, també, de professionals externs. També preveia la possibilitat d'haver de rebaixar l'ambició del projecte si resultava massa difícil que l'obra pogués abastar tota l'illa: en cas que fos així, proposava que es fes la topografia de Maó.

Se celebraren dues sessions per tractar el tema; en la primera, Alabern exposà el seu projecte i donà a conèixer el programa o esquema que ell proposava per elaborar l'obra; en la segona reunió, es discutí aquest programa entre tots els interessats (BACLAM, 23/10/09). Segons el butlletí, dos mesos després, la discussió encara durava (BACLAM, 2/12/09), i aquesta és la darrera informació que trobam en relació amb el tema, segurament perquè el promotor, com ja hem vist, l'any 1913 va marxar destinat fora de Menorca i així finalitzà la seva col·laboració amb les activitats de l'Ateneu.

Tanmateix, la idea no es perdé sinó que el metge Pons Marquès emprengué la tasca d'escriure una topografia mèdica del terme de Maó amb l'ajut, en la part d'estudi del territori, dels treballs de botànica publicats per Rodríguez Femenias (1839-1905); els catàlegs d'entomologia de Cardona i Orfila (1833-1892); les observacions meteorològiques de Maurici Hernández Ponsetí (1859-1932); les anàlisis d'aigua de les fonts del terme municipal de Maó, realitzades per aquest mateix personatge al Laboratori Municipal que dirigia, i les observacions ictiològiques de Ferrer Aledo, a tots els quals agraeix la seva aportació. El llibre, que Pons Marquès titulà *Geografía Médica de Mahón y su término*, fou presentat al Concurso de topografías médicas Iglesias y González, organitzat per la Reial Acadèmia de Medicina de Madrid en la seva edició de 1913 i publicat a Barcelona el mateix any. La hipòtesi que aquest llibre és una conseqüència dels projectes d'Alabern ens ve suggerida pel fet que Pons Marquès, en el pròleg del seu treball, adverteix que la seva idea primera era realitzar una

topografia de tota l'illa de Menorca, però que la complexitat de la tasca el féu desistir per centrar-se en un únic terme municipal, el de la ciutat on ell exercia. Tanmateix, açò no vol dir que Pons Marquès no hagués tingut un altre impuls que el del projecte d'Alabern per dur endavant aquesta tasca, perquè l'interès del metge en aquest tipus de literatura mèdica ja s'havia posat de manifest l'any 1901 quan realitzà i publicà la traducció d'una topografia mèdica sobre Menorca del segle XVIII editada pel sanitari francès Passerat de la Chapelle l'any 1762.

Anys més tard, quan Pons Marquès presidia la Secció de Ciències Exactes i Naturals, desitjós de completar el treball projectat per Alabern de fer una topografia mèdica que abastés tota l'illa de Menorca, promogué la convocatòria d'un concurs per premiar la millor geografia o topografia mèdica d'un o diversos termes municipals de Menorca, a excepció del terme de Maó pel fet que ja hi havia, com especificava la convocatòria, un treball d'aquest tipus publicat. El premi no tenia cap dotació econòmica, com d'altra banda era costum en tots els premis de l'Ateneu, i la recompensa del guanyador era un diploma. En el cas d'edició del treball premiat, que quedava en propietat de l'Ateneu, l'autor tenia dret a 25 exemplars gratuïts. El premi es va convocar el 26 de febrer de 1915, el termini de lliurament finalitzava l'1 de juliol del mateix any, i el veredict del jurat s'havia de fer públic el dia de la inauguració del curs 1915-16. Tanmateix, arribà el termini per lliurar els originals sense que ningú no presentés cap obra i el premi s'hagué de declarar desert. A partir d'aquesta data, mai més ningú a Menorca no tornà a parlar de l'elaboració de noves topografies mèdiques.

La Comissió d'Higiene Social

En una reunió del mes de novembre de 1910, la Secció de Ciències Exactes i Naturals acordà crear al si de l'Ateneu una comissió per fomentar la higiene pública i privada utilitzant tots els mitjans al seu abast. El nou òrgan de l'Ateneu, que rebé el nom de Comissió d'Higiene Social, elegí les persones destinades a organitzar les seves activitats, per la qual cosa fou nomenat president el metge Llorenç Pons Marquès.

En els estatuts interns de la Comissió, es preveia que tots aquells que volguessin adherir-s'hi s'havien de comprometre a escriure un article, no diu cada

quan, sobre algun tema relacionat amb les finalitats de la Comissió i fer-lo arribar al diari que ells escollissin. A més, s'havien d'escriure articles institucionals, amb un contingut que tingués el consens de tots els membres del grup que, a diferència dels anteriors, s'havien de fer arribar a tots els diaris que es publicaven en aquells moments a Maó.

En la primera reunió de la Comissió, s'acordà que el seu president, Llorenç Pons Marquès, s'encarregaria de la redacció d'un cartell didàctic, amb les normes higièniques més elementals, per repartir per les escoles d'ensenyament primari (BACLAM, 22/11/1910).

El mes de desembre següent, en una nova reunió, el nou grup acordà d'organitzar conferències per divulgar temes d'higiene social als locals de les diferents associacions de Maó i de la resta de l'illa. A la vegada, s'aprovà fer una campanya contra l'assistència dels fillets a les funcions teatrals, costum que es considera poc sa.

En aquella mateixa sessió s'estudià un projecte de “retrere, balanza o inodoro” —així ho diu la notícia— amb un disseny especial, que no s'especificava, que feia que el dispositiu necessités menys aigua que els convencionals per evacuar les brutícies. El curiós del cas és que el dissenyador del giny era José Roca de Togores, aleshores delegat del govern a Menorca, que a més d'inventor també era afeccionat a escriure obres teatrals, algunes de les quals es van representar al Teatre Principal de Maó (BACLAM, 1/12/1910). No sabem si l'invent s'arribà a materialitzar mai en un objecte pràctic, però si val la pena ressaltar que, d'alguna manera, la proposta demostrava una certa sensibilitat primerenca per la problemàtica del consum d'aigua en una illa que l'obtenia d'uns aqüífers limitats, dintre del migrat territori illenc, o d'unes cisternes igualment limitades.

Continuant la seva empenta inicial, la Comissió acordà dirigir-se a l'Ajuntament de Maó per sol·licitar la reforma de les Ordenances municipals en matèria de salubritat pública, perquè considerava que no es corresponien a les idees modernes sobre la higiene (BACLAM, 15/12/1910). Pocs dies després, es tornà a reunir la Comissió i acordà diverses actuacions: en primer lloc, felicitar el delegat del Govern a Menorca per la seva lluita contra la intrusió de persones no titulades en l'exercici de la medicina; en segon lloc, utilitzar les pàgines de la *Revista de Menorca* i del *Butlletí de l'Ateneu* per realitzar totes les campanyes de propaganda higiènica que es consideressin necessàries; i,

en tercer lloc, dirigir-se a l'Ajuntament per sol·licitar el tancament de les anomenades "costures" —escoles de pàrvuls, generalment privades—, perquè les consideraven responsables de la propagació dels casos de diftèria que durant els darrers anys s'havien produït amb relativa freqüència a Maó (BACLAM, 2/1/1911).

Al cap de deu mesos, aquesta relativa freqüència en l'aparició de la diftèria s'havia transformat, segons la Comissió d'Higiene Social, en una veritable epidèmia i per aquest motiu acordà dirigir-se a l'Ajuntament "con el debido respeto", segons diu l'inici del document, per fer-li saber que no feia complir amb les normes higièniques més elementals que serien necessàries per evitar l'expansió de l'epidèmia i, a la vegada, exigir-li amb fermesa que les posés en pràctica com més aviat millor per evitar mals majors (BACLAM, 21/11/1911). L'Ajuntament, però, no devia fer gaire cas de l'advertiment perquè, el desembre del mateix any, la Comissió publicà ella mateixa un full de divulgació higiènica en el qual donava una sèrie d'instruccions pràctiques per evitar la propagació de la diftèria. En aquest full, del qual es va fer una tirada de 2.000 exemplars i que es repartiren entre el veïnat de Maó, s'explicava, en primer lloc, què era la diftèria, quines precaucions s'havien de prendre per evitar-ne l'aparició i, en cas que aparegués, com se'n podien minimitzar els estralls i, finalment, quines eren les normes elementals per evitar-ne la propagació quan apareixien els primers casos (BACLAM, 10/12/1911).

En el butlletins de l'Ateneu de l'any 1912, no hem trobat més notícies relatives a aquesta Comissió i a les seves activitats, ni tampoc no sabem fins quin any va funcionar ni els motius de la seva dissolució, per la qual cosa faria falta un estudi aprofundit de la premsa de l'època i dels mateixos arxius de l'Ateneu. Tanmateix, no hem realitzat aquesta recerca perquè el nostre objectiu en aquest treball no és realitzar un estudi exhaustiu de totes i cadascuna de les activitats que va realitzar l'Ateneu en el camp de les ciències durant els seus primers trenta anys, sinó oferir una visió panoràmica de tot el que va suposar la institució en aquest camp. Des d'aquest punt de vista, creiem que el que hem explicat en aquest apartat és suficient per contribuir a completar la imatge general que volem obtenir de l'activitat científica de l'Ateneu en las primeres dècades del segle XX. L'aprofundiment en cadascun dels seus aspectes haurà d'esperar futurs estudis monogràfics.

El Museu de Ciències Naturals

Dues col·leccions principals

Una de les primeres dependències amb què, es va dotar l'Ateneu de Maó va ser un museu amb dues seccions: una dedicada a objectes artístics, històrics i arqueològics i l'altra amb elements de la història natural. Aquesta segona secció va adquirir una gran importància gràcies a l'adquisició de dues col·leccions excepcionals que havien preparat dos naturalistes menorquins durant el darrer quart de segle anterior: la col·lecció d'algues de Rodríguez Femenias (Seoane Camba, J. A., 1980) i tres col·leccions naturalistes del prevere Cardona i Orfila (Barber Barceló, M., 1977).

De les tres col·leccions de Cardona i Orfila —fòssils, insectes i closques de mol·luscs—, la de mol·luscs era la més important i fou dipositada a l'Ateneu de Maó, l'any 1905 (tot just després de la seva fundació), pels familiars del naturalista, que l'havien recollida i guardada al seu domicili després de la mort del prevere, l'any 1892. La cessió fou, inicialment, un dipòsit temporal que es convertí en definitiu l'any següent, quan el 19 de juny de 1906 l'Ateneu la va comprar als seus propietaris per la quantitat de tres mil cinc-cents pessetes. Aquesta col·lecció fou revisada per uns dels conservadors del Museu de l'Ateneu, Antoni Tudurí Ponsetí.

Aquesta col·lecció, segons afirmava el seu creador en una carta a un corresponent, era considerada la segona en importància de tot l'Estat espanyol —la primera era la del Museu Nacional de Madrid, és a dir, el Museu d'Història Natural de Madrid— i la valorava en dotze mil duros, d'acord amb els preus que havia vist en catàlegs estrangers per a cadascuna de les peces que formaven part de la seva col·lecció (Barber Barceló, M., 1977).

En aquesta col·lecció, constituïda exclusivament per closques de mol·luscs, hi havia representades més de dues mil cinc-cents espècies diferents de mol·luscs de terra, de riu i de mar de tot el món, fruit d'intercanvis amb naturalistes de molts països europeus i també nord-americans. Per a cada una d'aquestes dues mil cinc-cents espècies, hi havia en general més d'un exemplar i, en la majoria dels casos, més de cinc, la qual cosa suposa que el nombre total d'elements de la col·lecció superava els dotze mil. D'altra banda, la col·lecció contenia unes tres-cents espècies que Cardona i Orfila havia recollit als camps, al litoral i als torrents de Menorca.

Per atendre els intercanvis amb els seus corresponents, Cardona i Orfila també recollia molts més exemplars de fauna menorquina dels que necessitava per a la seva col·lecció; exemplars que conservava per anar oferint com a permuta quan se li presentava una ocasió d'obtenir unes peces interessants de fora de Menorca, que en molts casos es conservaren entre els que formen pròpiament la col·lecció del museu.

Cardona i Orfila guardava totes les peces de la seva col·lecció en un conjunt de mobles que s'havia fet fabricar a posta, tots iguals, amb unes dimensions de 1,23 m d'alçada, 0,60 m de profunditat i 1,10 m d'amplada. Aquests mobles tenien dotze calaixos plans, semblants a safates, situats entre un parell de calaixos grans col·locats als extrems superior i inferior. Els primers contenien els exemplars més petits col·locats en caps obertes, una per a cada espècie, amb la corresponent etiqueta; mentre que els calaixos més grans eren per a les espècies més voluminoses, que també es guardaven dintre de caps obertes. Cadascun dels armaris estaven coronats per una piràmide de vidre per guardar-hi les espècies que, per les seves dimensions, no cabien en els calaixos més grans.

De l'interès que despertà aquesta col·lecció a Menorca, en dona fe el llibre de visites que obrí Cardona on qui anava a veure-la deixava la seva signatura. Aquest llibre de visites, que avui es conserva a l'Ateneu, ens permet comprovar la notable quantitat de persones que passaren per la casa particular del prevere per admirar la seva col·lecció, entre les quals destaquen nombrosos visitants de fora de l'illa —alguns dels quals eren científics que venien a estudiar algun aspecte de la naturalesa menorquina, o simplement turistes curiosos— i els alumnes dels centres d'ensenyament de Maó.

Pel que fa a les altres col·leccions del prevere, adquirides també per l'Ateneu, sabem, per una minuta que va escriure Orfila a G. W. Belfrage el 27 de març de 1880, que tenia unes cinc mil espècies diferents de coleòpters de tot Europa, però principalment de les Illes. Segon Barber Barceló (1977), aquesta col·lecció d'insectes era muntada en seixanta-cinc quadres o caixons —la majoria de 0'21 X 0'26 centímetres. L'any 1978, segons el mateix autor, molts exemplars estaven arnats i en alguns casos només hi quedava l'agulla que havia subjectat l'animal, mentre que les etiquetes es llegien amb dificultat. Les mancances pressupostàries pròpies d'institucions privades com l'Ateneu van fer que no es pogués actuar a temps per a la recuperació de la col·lecció i avui ja no existeix.

En darrer terme, segons la mateixa minuta esmentada abans, la col·lecció de fòssils menorquins de Cardona i Orfila s'acostava als quatre-cents o cinc-cents exemplars, la majoria dels quals sortosament es conserven encara.

La segona col·lecció important, la del botànic Rodríguez Femenias, fou dipositada gratuïtament a l'Ateneu per la vídua i les filles, i constava en els seus orígens de set mil plecs d'algues, bàsicament de la Mediterrània occidental, però també n'hi havia de l'Atlàntic. Sabem que, en el seu moment, la col·lecció del botànic menorquí fou considerada una de les millors d'Europa en el seu àmbit i, segurament per aquest motiu, cap a l'any 1914, l'Ateneu havia designat una persona perquè en tingués cura (BACLAM, 23/6/14). Aquesta persona era el també botànic Landino Flores que, com veurem, no tenia cap altre càrrec al Museu que el d'ocupar-se únicament i exclusivament de la conservació d'algues. En relació amb aquest tema, no sabem durant quant de temps ocupà el càrrec, així com no sabem tampoc si aquesta responsabilitat es mantingué o si s'extingí quan Landino va deixar d'exercir-la.

Altres col·leccions

La darrera col·lecció que formava part del Museu de l'Ateneu era propietat de l'Ajuntament de Maó i era constituïda per objectes de caire històric i artístic que s'havien exhibit en el seu dia en el que havia estat el Museu Municipal, creat l'any 1888 i tancat des de feia uns anys. La col·lecció fou dipositada a l'Ateneu l'octubre de l'any 1906, a proposta del batlle de Maó, Josep M. Mercadal, i a la vegada es concedí a l'entitat una subvenció anual com a col·laboració per ajudar a sufragar les despeses que tingués a causa del manteniment dels fons dipositats. Com a contrapartida a aquesta cessió, l'Ateneu va adquirir el compromís de tenir el museu obert al públic en general els diumenges al matí i els dijous al capvespre, encara que, segons explica Victory en la seva publicació amb motiu dels primers vint-i-cinc anys de l'Ateneu, els estrangers i forasters el podien visitar pràcticament qualsevol dia i a qualsevol hora (Victory, J., 1930).

A final dels anys 20, quan l'Ajuntament de Maó era presidit pel mateix president de l'Ateneu, l'esmentat Antoni Victory, es prengué la decisió d'instal·lar els materials procedents del Museu Municipal en un local que s'havia d'habilitar en el nou edifici de l'Institut Nacional de Segon Ensenyament que s'havia de construir en aquella època. El projecte no es dugué a terme perquè les obres de construcció de

l'edifici trigaren més de vint anys a iniciar-se i ja en aquell temps els fons havien estat dipositats al Museu Provincial —actualment Museu de Menorca— que es creà a la dècada dels anys quaranta.

Juntament amb aquestes tres col·leccions bàsiques, l'Ateneu va rebre en els primers temps altres donacions que ajudaren a completar el patrimoni museístic de l'entitat en el camp de les ciències naturals. Així, un dels socis fundadors, Pere Mir i Mir, l'any 1906 va cedir en dipòsit una col·lecció d'aus dissecades de Menorca, que s'anà incrementant amb el temps gràcies als lliuraments que feien els caçadors quan capturaven exemplars considerats poc o gens corrents, i que eren embalsamats i afegits a la col·lecció de la qual tenia cura i classificava el farmacèutic Maurici Hernández. També s'anaren formant col·leccions de mamífers i rèptils de l'illa a partir de troballes més o menys ocasionals i una col·lecció de peixos que s'anava nodrint de les recerques ictiològiques de Ferrer i Aledo i de la qual ell mateix preparava la conservació. L'any 1908 el Reial Jardí Botànic de Madrid va donar a l'Ateneu una col·lecció de llavors i fulles de coníferes i un any més tard Ferrer Aledo va cedir la seva col·lecció de crustacis. També hi ha notícies que, cap a l'any 1913, Antoni Mir Llambias i un altre soci del qual només figura el llinatge —Domènech— començaven a preparar un herbari de plantes superiors que quedà instal·lat en un armari construït a posta. Hi ha referències també de l'existència d'un altre herbari de plantes superiors preparat per Agustí Landino Flores, sense que sapiguem si tenen res a veure l'un amb l'altre. Aquestes col·leccions es completaven amb una altra de llavors de plantes de Menorca que ja havia iniciat amb anterioritat l'enginyer agrònom Antoni Ballester Llambias i que a partir de 1913 fou continuada per Antoni Mir Llambias. També tenim constàcia d'una col·lecció de fustes de diversos arbres que Francesc Borràs Mercadal havia iniciat l'any 1906 i que l'any 1913 ja constava d'un bon nombre d'exemplars, encara que el butlletí que dóna la notícia no especifica el nom del recol·lector sinó que només dóna a entendre que les dues col·leccions, la de plantes i la de fustes, en aquella data tenien un mateix responsable (BACLAM, 23/9/1913). D'aquestes col·leccions, que avui es conserven parcialment, no en tenim més informacions, però, segons Victory (1930), almenys les dues darreres es van donar per finalitzades.

Altres donacions per incrementar els fons del museu foren una col·lecció de papallones, que Gabriel Orfila diposità l'any 1914, i una altra de coleòpters que havia format Josep Seguí Oliver i que l'Ateneu adquirí el mateix any (BACLAM, 6/10/1914). Una col·lecció molt diferent, per l'origen i el contingut, fou una de

minerals, que constava de 102 espècimens que havia preparat l'Institut Geològic Miner d'Espanya i que la Direcció General d'Agricultura, Mines i Monts, presidida en aquells moments per García-Parreño, donà a l'entitat maonesa l'any 1921 (Victory, 1930) (Beguiristain, C.; Pons, Ll., 2008).

Els conservadors del Museu

El Museu de l'Ateneu tenia tres conservadors, encara que, pel sistema d'elecció, sembla que un n'era el principal i els altres dos, els ajudants (d'una manera semblant a les seccions de l'entitat, que tenien un cap i dos secretaris). La nostra hipòtesi es basa en el fet que, quan es dona el resultat de les eleccions anuals dels càrrecs de la Junta Directiva de l'Ateneu, un any surt a elecció un únic càrrec de conservador, i l'any següent surten els càrrecs ocupats pels altres dos, i així successivament.

Tanmateix, el Museu va tenir molt menys moviment entre el personal ocupat de gestionar-lo que no la Secció de Ciències Exactes i Naturals, perquè des de la fundació de l'Ateneu el càrrec de conservador principal l'ocupà el farmacèutic Maurici Hernández Ponsetí i l'abandonà poc abans de morir, l'any 1932, quan fou substituït pel cap de la Secció de Ciències Exactes i Naturals, Emiliano Castaños Fernández, a qui excepcionalment es permeté detenir els dos càrrecs simultàniament, cosa que en les primeres dècades no fou habitual.

Un altre personatge que apareix gairebé a totes les juntes, acompanyant Maurici Hernández com a ajudant de conservador del Museu, és Antoni Tudurí Ponsetí, del qual no coneixem pràcticament cap informació referent a formació acadèmica ni a interessos.

L'apotecari i ictiòleg Jaume Ferrer Aledo també fou conservador del Museu en els seus inicis, però hagué d'abandonar aquest càrrec l'any 1913, quan tot just acabava d'arribar-hi, perquè fou elegit vicepresident de la Junta de l'Ateneu —n'ocupà la vicepresidència fins al principi de la Guerra Civil—. Per aquest motiu mai no tornà a exercir oficialment com a conservador. Tanmateix, durant tota la seva època de vicepresident Ferrer Aledo mantingué un estret lligam de col·laboració amb el Museu —al qual cedí una col·lecció d'ictiologia de la qual ell mateix realitzava les tasques de manteniment— i també amb la Secció de Ciències Exactes i Naturals, on pronuncià nombroses conferències. Aquestes col·laboracions continuades fan pensar que la seva vicepresidència havia de

ser, de fet, una mena de vicepresidència de l'àrea científica de l'Ateneu encara que tal eventualitat no la contemplessin els estatuts.

La vacant de Ferrer Aledo com a conservador, la cobrí Antoni Mir Llambias, que aleshores s'acabava de llicenciar en ciències naturals. Posteriorment, seria durant molts anys professor de l'Institut de Segon Ensenyament de Maó primer d'agricultura i després de ciències naturals. Aquesta terna de conservadors —Hernández, Tudurí i Mir— es mantingué fins a l'any 1925, en què Mir fou substituït, durant un bienni, pel seu germà Guillem Mir Llambias, que era enginyer agrònom. Passats aquests dos anys, el 1927 causà baixa Tudurí —no sabem si per defunció o per voluntat pròpia de no exercir més el càrrec que ocupava des de feia més de vint anys— i reaparegué Antoni Mir Llambias com a conservador. Al mateix temps, al germà d'aquest el substituï el farmacèutic Rafael Mercadal Seguí, afeccionat als estudis botànics.

L'any 1928, el notari Joan Flaquer Fàbregues, que era afeccionat a l'arqueologia, passà a ocupar la plaça de Rafael Mercadal. Curiosament, aquest notari fou l'únic conservador del Museu de l'Ateneu d'aquestes tres dècades que no provenia de l'àrea de les ciències naturals, sinó de l'arqueologia, que també figurava representada al Museu.

Tanmateix, l'estada de Flaquer Fàbregues al Museu fou breu i l'any 1931 el seu lloc l'ocupà Emiliano Castaños, que en aquells moments era el president de la Secció de Ciències Exactes i Naturals i que, com hem vist, a partir de llavors exercí simultàniament els dos càrrecs. Aquesta situació excepcional segurament fou deguda al fet que Maurici Hernández, ja gran, i tal vegada amb la salut malmesa com suggereix el fet que havia de morir el gener següent, necessitava ser substituït en les seves tasques, però, per no actuar d'una manera massa evident davant la situació personal del farmacèutic, s'optà no per substituir-lo a ell sinó a Flaquer, col·locant, però, una persona capaç de dur el pes de la conservació i el desenvolupament de la part més important del Museu des del punt de vista de projecció exterior, que era la de les col·leccions de ciències naturals. Tanmateix, quan l'any següent, ja mort Maurici Hernández, es procedeix a les eleccions estatutàries anuals, surt elegit el també apotecari Florian Ruiz Cuevas que, juntament amb Antoni Mir i Emiliano Castaños, constitueix la terna rectora del Museu fins a l'inici de la Guerra Civil, que paralitzà les activitats normals de l'Ateneu.

La vida del Museu

Les donacions¹

La Secció de Ciències Naturals del Museu de l'Ateneu no tingué només amb les col·leccions fundacionals a les quals hem fet referència ni les diverses cessions afegides al llarg de la primera dècada de la seva existència, sinó que va rebre contínuament noves aportacions puntuals de socis o persones alienes a la institució que van donar exemplars zoològics o mineralògics que eren considerats estranys. No exposarem aquí totes aquestes troballes perquè no totes figuren al butlletí de l'Ateneu, que és la font que ens ha servit de guia en aquest apartat, ni nosaltres pretenem ser exhaustius perquè no és l'objecte d'aquest article, però sí que n'exposarem una nodrida selecció per donar una idea de quines eren les donacions que rebia el Museu, qui les feia i què se'n feia, una vegada hi havien estat dipositades.

Una de les primeres donacions de la qual tenim notícia, en aquest cas d'origen desconegut, és la d'un exemplar de grans dimensions de cigala (*Scyllarus latus*),² a la qual acompanyaven un mart del país, un eriçó i unes palmípedes polars, desconegudes a Menorca, que classificà Maurici Hernández Ponsetí i dissecà l'auxiliar Miquel Tutzó (BACLAM, 9/1/09).

El mateix any arribà a l'Ateneu un exemplar jove de cigne amb el pelatge de color gris, caçat a s'Albaida (BACLAM, 9/1/09), i un altre de *Colymbus septentrionalis* L.³, caçat pel veterinari Joan Rosselló de l'esquadró de caçadors, que el va abatre al port de Maó, davant el quarter de cavalleria, és a dir, al moll de can Reynés. Segons el butlletí, es tractava d'un palmípede notable natural de les illes Lofoden, Noruega i Islàndia, que només es desplaçava a latituds meridionals en hiverns molt crus (BACLAM, 13/2/1909). Uns mesos després, al setembre, un

1 En aquest apartat, hem deixat en el text els noms científics de les espècies tal com van sortir publicades en el butlletí de l'Ateneu en el seu moment i els noms vulgars, catalans o castellans, que els acompanyaven. En nota a peu de pàgina hem reproduït els noms científics actuals quan hem pogut identificar l'espècie. Per conèixer la nomenclatura actual ens hem servit de Muntaner i Congost (1979), Pretus Real (1979), Mateo Álvarez (1982), Cardona i Elices (2002), Cardona, Elices i Pérez Mellado (2005) i *Història Natural dels Països Catalans* (1985-1992), així com comunicacions personals de V. Pérez Mellado. Els noms entre cometes corresponen a noms castellans que no hem pogut identificar o dels quals no hem trobat un equivalent català. Les sigles "n.i." entre parèntesis darrera un nom volen dir que no hem pogut identificar la espècie. Els noms científics sense cap identificació, son vàlids actualment.

2 Actualment *Scyllarides latus*.

3 Actualment *Gavia stellata*

donant del qual no es diu el nom dugué un exemplar de colobra agafada as Grau, d'una longitud poc corrent, 1,30 m (BACLAM, 24/9/09). Durant el mateix mes continuaren les donacions amb una aportació de Pere Ballester, advocat i membre molt actiu de l'Ateneu, que regalà un exemplar d'*Isocardia cor* (Lin.)⁴, trobada a la costa nord de l'illa. La notícia apareguda al butlletí comenta que és una espècie molt rara, fins al punt que a la col·lecció Cardona i Orfila només n'hi havia dos exemplars, molt més petits, trobats a Portvendres (BACLAM, 24/9/09).

Molt diferents són les següents arribades al Museu. Es tracta d'una mostela, donatiu de José Quintas (BACLAM, 30/9/09); un vesper qualificat de colossal, trobat al lloc de Binidali (BACLAM, 23/10/09); i un *Astrodermus elegans* (Ris.)⁵ al qual es qualifica d'espècie rara. L'havia pescat Lluís Mus, patró del bot automòbil de Francesc Moysi, i la va determinar Ferrer Aledo (BACLAM, 23/10/09). Finalment, el darrer mes de l'any, Maurici Hernández obsequià l'Ateneu amb una *Columba aenas* (nom popular, xixell) i Joan Roselló féu la donació d'un exemplar de *Podiceps cristatus* (BACLAM, 2/12/1909).

Un any després, Ferrer Aledo també determinà i preparà la conservació dels crustacis *Crangon fasciatus* (Ris.)⁶, *Praniza rapax* (n.i.), *Arguleus signatus* (Lin.)⁷, anomenat popularment poll de reó, i *Gnathophylum elegans* (Ris.), que havia donat al Museu Santiago MasPOCH (BACLAM, 28/7/1910).

Altres donatius del mateix any foren un exemplar de "Caracolillo de Erable", donatiu de Bernadí Coll (BACLAM, 7/10/10); un crani de *Phalacrocorax carbo* (Lead.), donatiu de Josep Llanas (BACLAM, 7/10/10); un exemplar de peix bada (*Suignathus ethon*, Ris.)⁸ amb la seva prole de trenta fillols i dos ous (BACLAM, 7/10/10); i un exemplar de surer (*Balistes caprisicus*, G.m.)⁹ (BACLAM, 7/10/10).

El mes de novembre de 1910 arriba al Museu un important conjunt de noves adquisicions, preparades totes elles per Ferrer Aledo, però sense que sapiguem, excepte en tres casos, si foren recollides per ell mateix o donades per altres persones, encara que el fet que totes elles corresponguin a organismes marins ens

4 Actualment *Glossus humanus*.

5 Actualment *Luvarus imperialis* Rafinesque, 1810.

6 Actualment *Philocheira fasciatus* (Risso, 1816)

7 Segurament es tracta del crustaci copèopode *Angulus giganteus*, i així el seu nom popular correcte seria poll de raor, fent referència al fet que parasiten aquest peixos (Diccionari Català, Valencià, Balear)

8 Actualment *Syngnathus typhle*.

9 Actualment *Balistes carolinensis*.

fa pensar en la possibilitat que donant i preparador fossin la mateixa persona. Les espècies ressenyades en el butlletí són les següents: crustacis: *Inachus scorpio*, Far. (nom vulgar, aranya de la mar),¹⁰ *Euronimus aspera*, Leach (n.i.), *Ilia regulosa* (nom vulgar, cap de mort¹¹, obsequi de Maurici Hernández, *Pagurus Bernardus*, Lat.¹² (nom vulgar: ermità; nom castellà: Bernardo el ermitaño), un exemplar mascle i un altre femella de *Portumnus plicatus*, R.¹³ (nom vulgar, cranc volant); celenteris: *Medusa leodicea* (nom vulgar, bòrn); peixos: *Raia mesaria*, Lacys (nom vulgar: rajada), obsequi del patró Lluís Mus —aquest dos animals són prou coneguts però els noms específics esmentats aquí no són correctes i no hem pogut trobar la sinonímia actual per desconeixement de les espècies concretes de bòrns i de rajades dipositades al Museu—, i un *Capros aper* L., (nom castellà, ochavo), pescat per la parella de barques destinades a la pesca del bou (BACLAM 11/11/1910). Aquest mateix mes, el patró Mus rebé una comunicació oficial de la Junta Directiva de l'Ateneu on se li agraiïen sincerament les donacions d'animals marins que feia freqüentment al Museu de la institució (BACLAM, 21/11/1910).

Les noves adquisicions del Museu arribades durant l'any 1911 van superar àmpliament en nombre les arribades de l'any anterior. Així, hi ingressà un fòssil donat per Santiago MasPOCH i trobat en els terrenys d'al·luvió dels penya-segats del port de Maó situats entre el Fonduco i Na Vermella; tres exemplars de mica i quars del cap de Creus, cedits per Pere Orfila i Gomila (BACLAM, 2/11/1911). També Ferrer Aledo preparà per al Museu diversos exemplars, dels quals no es diu qui en fou el recol·lector —però podia haver estat ell mateix—, de les següents espècies: *Centriscus scolopax* L.¹⁴ (nom vulgar, trompeter; nom castellà, pipo real)¹⁵ i *Brama raii*, Schm.¹⁶ (nom vulgar, castanyola). Al mateix temps, Antoni Roca i Varez donà dues pedres de blenda, una de coure i una de pissarra,

10 El gènere *Inachus* té diverses espècies. No sabem amb seguretat a quina correspon la ressenyada al text, però, si atenem al nom del qui la va determinar per primera vegada, seria l'*Inachus phalagium* (Fabricius). Quant al nom popular, està citada també com a cranc aranya o aranya.

11 Actualment *Ilia nucleus*.

12 Actualment *Dardanus arrosor*.

13 Existeixen diverses espècies que reben el nom de cranc voladors; per tant, no hem pogut esbrinar quina fou la que arribà al Museu de l'Ateneu.

14 Actualment *Macroramphosus scolopax*.

15 Un altre nom castellà d'aquesta espècie és trompetero.

16 Actualment *Brama brama*.

procedents totes quatre de l'illa d'en Colom, de la qual era propietari el donant (BACLAM, 8/3/1911).

L'abril d'aquell mateix any, s'afegiren tres exemplars de peixos preparats per a la seva conservació per Ferrer Aledo i, com en els casos anteriors, molt probablement recollits per ell mateix. Les espècies en qüestió foren: *Sphagebranchus imbeviso*, Del. (nom vulgar, serp de la mar; nom castellà, julia o doncella)¹⁷ i *Lepidogaster gonani*, Lac.¹⁸ (nom vulgar, cabot xuclador o xucladit; nom castellà, pez puerco). La primera espècie, segons la notícia, es pescava molt rarament en aigües de Menorca (BACLAM, 19/4/1911). El novembre del mateix any va arribar al Museu un exemplar d'*Hippocampus brevisrostris*, Cuv.¹⁹ (nom vulgar, cavallet de la mar; nom castellà, caballo marino), que havia estat capturat a cala Figuera i lliurat al Museu per Cristòfol Mus Pons, i un exemplar de dàtil de la mar, *Lithodomus lithofagus*,²⁰ amb la seva pedra, obsequi de Lluís Mus (BACLAM, 21/11/1911).

Finalment, l'adquisició estrella d'aquell any tingué lloc el mes de novembre. Es tractava d'un exemplar de *Turdus aureus*, Hollandre,²¹ que havia estat capturat amb xarxa —segurament filada per caçar tords— a mitjan del mes de novembre en el terme municipal de Maó. La notícia informa que es tractava d'una au asiàtica que molt rarament es deixava veure per Europa, segons l'opinió del conservador del Museu d'Història Natural de Metz, que era també la persona que n'havia determinat l'espècie per primera vegada. Per aquest motiu, la Junta de l'Ateneu acordà posar-se en contacte amb diversos museus de l'Estat espanyol per esbrinar si n'hi havia algun que tingués algun exemplar d'aquesta rara espècie (BACLAM, 21/12/1911), sense que el butlletí doni notícies més endavant dels resultats d'aquestes gestions.

Les novetats no es reduïren només a l'adquisició de noves peces per exposar, sinó que amb el temps també s'adquirí nou mobiliari d'exposició, com és el cas

17 El nom català dels peixos anomenats *doncellas* en castellà és també donzella. En canvi, no hem trobat documentat el nom de serp de mar, ni sembla una denominació lògica per denominar aquest peixos, ni tampoc no hem trobat que aquesta denominació s'apliqui a cap peix a Menorca, encara que hi ha serpetes i serpetons, que corresponen a espècies molt diferents a les donzelles. En tot cas, el nom científic actual d'aquestes és *Coris julis*.

18 Nom actual *Lepidogaster lepidogaster lepidogaster*.

19 Hi ha dues espècies possibles que corresponen a aquest peix: *H. ramulosus* i *H. hippocampus*.

20 Actualment *Lithophaga lithophaga*.

21 Actualment *Zoothera dauma*

d'un armari destinat a contenir la col·lecció mineralògica del Museu. Una part important d'aquest armari estava destinada a exposar la col·lecció de minerals de Menorca, per completar la qual el butlletí de l'Ateneu sol·licitava als seus membres, i a quantes persones tinguessin facilitat per respondre a la petició, que contribuïssin a completar la col·lecció cedint mostres dels minerals que hi faltaven (BACLAM, 8/3/1911).

Un any més tard, preparat també per Ferrer Aledo, arribà al Museu un altre exemplar d'*Hyppocampus brevirostri*, Cuv.²² —o, potser, és el mateix que s'havia ressenyat al butlletí de 21 de novembre que es tornà a ressenyar per error— i un d'*Ammodytes cicerellus*, Raffin (nom vulgar, emfú),²³ juntament amb els crustacis *Lambrus mediterraneus*, Roux,²⁴ *Lambrus angulifrons*, Latr.,²⁵ (nom vulgar d'aquestes dues espècies, lambrà), *Squilla mantis*, Latr. (nom vulgar, escorpinot) i *Palemon varians*, Leach.²⁶ (nom vulgar, gambot) (BACLAM, 9/6/1912). El mateix mes de juny ingressà al Museu el crustaci *Goneplax rhomboides*, Fabr. (nom vulgar, cranc) (BACLAM, 18/7/1912) i, poc temps després, un palmípede molt petit de nom científic *Thalassidronia pelagica* (Selby ex Linn.), —podria ser un ocell de la família dels *Hydrobatidae*, els anomenats ocells de les tempestes— qualificat de rar a les nostres terres (BACLAM, 13/7/12).

L'any 1915, el Museu augmentà les seves col·leccions amb un conill (*Oryctogalus cuniculus algerus*, Loche), del qual no s'especifica cap peculiaritat (BACLAM, 18/2/15); i una rata, (*Mus decumatus*),²⁷ de notables dimensions —feia trenta centímetres de cos i tenia una cua de vint— (BACLAM, 18/2/15). També en aquest mateix any rebé una donació de Francesc Terrés Coll en la qual, segons la notícia publicada al butlletí, es distingien dues parts: una que anà a parar a la secció mineralògica i una altra que fou per a la secció general de minerals. A la primera hi havia una pirita de color de coure, òxid de ferro, “ceray”

22 Vegeu la nota 20.

23 Actualment *Gymnammodytes cicerellus*

24 Actualment *Spinolambrus macrochelos*

25 Actualment *Parthenope angulifrons*

26 En aquest cas, resulta problemàtic atribuir un nom científic a l'espècie a partir del nom popular, perquè existeixen tres possibles identificacions. Segons Petrus (1979), el nom de gambot correspon a Menorca a l'espècie *Sicyonia carinata* (Brünnich); segons Armengol, *et al.* (1986), en català estàndard la denominació de gambot correspon a l'espècie *Plesionaeus edwardsianus* i, finalment, per afinitat del nom podria ser una espècie de gambetes marines anomenada *Palaemonetes varians*, que no té cap nom popular.

27 Per les dimensions apuntades, de les diverses espècies que hi ha de rates a Menorca devia ser un *Rattus norvegicus*.

[sic], carbonat de calç cristal·lí, zinc (blenda), galena argentífera i pirita groga; mentre que a la secció general de minerals s'incloueren peces d'obsidiana, espata d'Islàndia, bauxita terrosa (alumini amb ferro), pissarra, quars, calcedònia en gres (arenisca), pirita de ferro, marbre de Carrara, galena granel·losa, argila ("Tierra de bataneros"), "aragnita" [sic], sulfat de coure i plata, limonita, malaquita, asbest llenyós, galena, cristalls de mica, "ecmatisa" [sic] (BACLAM, 13/3/15). Aquesta col·lecció de contingut tan divers sembla procedir més aviat de la compra d'aquests materials o de l'intercanvi amb altres col·leccionistes que no de collita pròpia.

Una donació molt especial es produí com a conseqüència d'un incident ocorregut la nit del 8 de maig de l'any 1915. Un estol de palmípedes s'estavellà contra el far de l'illa de l'Aire i, a conseqüència d'açò, se'n pogueren capturar nombrosos exemplars que es dugueren a l'Ateneu. Com que cap de les espècies capturades no formava part de la col·lecció del Museu, se'n reservaren alguns exemplars amb l'objectiu de determinar-los i incorporar-los al fons existent. La resta foren obsequiats —es suposa que una vegada dissecats— a l'Institut General Tècnic, a l'Acadèmia de San Estanislao i a l'escola nacional de Sant Climent, on, pel que es diu, hi havia col·leccions prèvies (BACLAM, 15/5/15).

En el mateix butlletí on es dona la notícia de la captura de les palmípedes, es diu que el patró de pesca Bartomeu Pons Hernández havia regalat dos exemplars d'esponges que havia pescat al nord de l'illa de l'Aire, sense més informacions. Una altra donació del mateix any, que ens mostra com al Museu no arribaven tan sols materials de Menorca, la féu el prevere Basilio Usieto, que donà diversos exemplars de minerals de ferro procedents de les mines del mont Huisan, situades a la regió del Rif, al Marroc (BACLAM, 23/6/15).

El mateix any hi ha altres incorporacions: tres mostres de marbre de Biniaixa, donades per Antoni Victory; el crustaci *Penaeus caramote*, (Rond.),²⁸ del qual hi ha una referència al nom en castellà (langostino) i un exemplar de calàpet (*Bufo calamite*, Laur.),²⁹ del qual al butlletí també s'especifica el nom en castellà, donatius de Cesar Luis de Montalban; diversos fòssils de Menorca, entregats per Bernard Calvet; i un de força original: un niu de grills que va donar Amadeo Inza (BACLAM, 1/10/15).

²⁸ Actualment *Penaeus kerathurus*.

²⁹ Aquí hi pot haver un error en la determinació de l'espècie o en l'ús de la denominació popular. Si es tractava d'un *Bufo calamita*, el seu nom popular és el de gripau corredor, i si es tractava d'un calàpet, el seu nom científic és el de *Bufo viridis*.

Cap a final de la segona dècada del segle, hi ha constància de la donació d'un altre exemplar de xixell (*Columba oenas*, L.), feta pel mateix Maurici Hernández, i d'un ocell de nom científic *Podiceps cristatus*, caçat a la colàrsega i donat per Joan Roselló (BACLAM, 2/11/19).

L'any 1920 es produïren dues donacions inusuals. Una, constituïda per tres trossos de cable submarí, del tipus “mar profund”, recollits a vint-i-cinc milles de la Mola i a 2.530 metres de profunditat, sense cap informació sobre qui els lliurà ni de com foren recollits. L'altra, encara més singular, consisteix en un moix d'Angora —se suposa que dissecat— (BACLAM, 28/11/20). No queda clar si la donació d'aquest animalet, avui desaparegut dels armaris del Museu, obeïa només a interessos científics o a un desig sentimental per part dels amos de poder contemplar de tant en tant el que havia estat el seu animal de companyia. Una tercera possibilitat és que l'animal, ja dissecat, hagués format part d'una herència com a part de l'aixovar d'una casa, i que els hereus d'aquesta casa s'apressessin a fer desaparèixer tan singular objecte.

El novembre del mateix any fou lliurat a l'Ateneu un ocell (*Thichochoma muralis*, Illing).³⁰ capturat a la Mola que, pel que es diu al butlletí, era desconegut a Menorca (BACLAM, 9/12/20). Anys després —el 1925— ingressen al Museu un exemplar jove de *Larus minutus* (BACLAM, 22/3/1925) i un fòssil del grup dels pòlips antozous obsequiat per Ricardo de Quadrado (BACLAM, 11/12/25). En el mateix butlletí de desembre, s'hi deia que havien arribat al Museu un grup de “péctunculos” fòssils del terreny miocènic, lliurats per Llorenç Conforto i procedents de l'enderrossall que s'havia produït a la costa de la Marina de Maó en aquella època, juntament amb un tronc fòssil de “sigillaria” trobat dintre del gres —segons la notícia— i procedent de les obres de l'estació naval de Maó. Aquesta peça arribà al Museu com a donatiu del cap d'aquelles instal·lacions.

Una adquisició de l'any 1922, fruit d'una investigació prèvia, fou la d'uns exemplars de gamba de s'Albufera (*Macropsis Slabberi*, Beneden),³¹ un petit animal ben conegut pels pescadors del lloc. Es tractava d'un misidaci estudiat per Ferrer Aledo sense que n'hagués aconseguit la determinació precisa mal-

30 Actualment *Tichodroma muralis*. Segons Congost i Muntaner (1979), a final dels anys 70 del segle XX hi havia només 5 citacions a Menorca d'aquesta espècie. Segons els mateixos autors, la determinació de l'espècie a què pertanyia aquest exemplar la va realitzar Hernández Ponsetí l'any 1921 i Castaños (1933) l'esmenta com a capturada l'any 1920 tal com figura al butlletí.

31 Actualment *Mesopodopsis slabberi* (P. J. Van Beneden).

grat les consultes realitzades a alguns museus espanyols. Finalment, Ferrer entrà en contacte amb J. Calman del Museu d'Història Natural de Londres, qui, després d'estudiar els exemplars enviats pel menorquí, va determinar-ne l'espècie (*Revista de Menorca*, 1922: 26).

Una incorporació que fa pensar que no tot el que arribava al Museu era per donació fou la que es produí el gener de 1930, amb l'arribada simultània de sengles exemplars d'àguila calçada (*Hieraetus pennatus* —encara que al butlletí hi apareix el nom científic antic: *Aguila pennata*, Gmel.), de voltor (*Aegyptius monachus* — o, com reflecteix el butlletí, *Vultur monachus*), i de mascarell (del qual dona el nom científic *Sula bassana*, que és el mateix que té actualment). El fet que aquests tres exemplars arribessin simultàniament fa pensar que no es tractà d'una donació espontània de qualcú que les hagués abatut casualment, sinó d'una comanda específica per completar la col·lecció d'aus del Museu feta a un caçador que les anà a cercar a posta. Sigui com sigui, tanta fou l'expectació creada que les aus foren exposades, sembla que encara sense dissecar, des d'un dijous fins al diumenge següent, a la sala d'actes de l'Ateneu per tal que les visitessin socis i famílies, i el darrer dia, a més, s'obrí al públic en general des de les onze fins a la una del migdia (BACLAM, 23/1/30).

La hipòtesi que les aus s'exposaren sense dissecar ens ve suggerida pel fet que al cap d'una setmana el butlletí deia que la *Sula bassana* — a la qual qualifica equivocadament de palmípede tot i ser un súlid— havia ingressat al Museu, és a dir, que no havia quedat col·locada al seu lloc immediatament després de finalitzada l'exposició al públic. A més, la notícia no esmentava les altres aus perquè segurament no s'havien pogut dissecar les tres en tant poc temps (BACLAM, 30/1/30). En tot cas, avui es conserven totes elles dissecades i en perfecte estat a la col·lecció d'aus de l'Ateneu.

Una altra donació del mateix any fou un exemplar d'*Echinolampus scutiformis* (Les.) (n.i.), un equinoderm fòssil propi del miocè transgressiu, segons comentava la notícia, en la qual, però, s'advertia que no n'estaven prou segurs. La donació la féu la senyora Cecilia Gimier, vídua d'Alonso (BACLAM, 15/3/30).

Com ja hem vist, les donacions no provenien només de Menorca ni eren menorquins tots els donants, fins i tot consten donacions exòtiques fetes per visitants il·lustres. Així, l'any 1931, l'arqueòloga i antropòloga Margaret Murray, famosa per les seves excavacions a sa Torreta de Tramuntana (1933)

i a Trepucó (1947), féu donació d'un tros de galena trobat a la primera de les excavacions i d'un braçalet zulú de la seva col·lecció particular.

L'any 1932 fou lliurat un exemplar de camallarg capturat a Menorca que Castaños, aleshores ja conservador de Museu, classifica com "*Herodies gazettes*, Orden V, gralla, Suborden X, *Herodiones*, Família XXXIV *Arbridae*, Subfamília, XLVIII, *Ardeinae*". En la notícia del butlletí constava que aquella nova classificació era la mateixa que havia emprat Hernández Ponsetí en la seva època (BACLAM, 22/11/32).

L'any 1932, els hereus de Catalina Ponsetí feren l'estranya donació de dos cranis humans que, segons constava en la notícia del lliurament, s'havien fet servir "para un estudio de artista" (BACLAM, 29/12/1932).

Finalment, una darrera notícia entre totes les que hem recollit és la de la donació de dos exemplars de *Comatula mediterranea* (Luck),³² un crinoïdeus que s'aferra a les parts submergides dels vaixells del qual no es tenia notícia a Menorca fins aquell moment. El lliurament l'efectuà el senyor Federico Cabiró, que els havia trobat aferrats al buc del seu vaixell *Cabiró*, que era en un varador per ser desballestat (*Revista de Menorca*, 1933: 26)

Aus anellades

El tema d'aquest apartat, les aus anellades, o els seus anells, que arribaven a l'Ateneu, pot ser que no fos responsabilitat exclusiva del Museu, perquè en darrer terme qui feia les gestions amb les institucions estrangeres era l'Ateneu, però és gairebé segur que els naturalistes del Museu i, en particular, Maurici Hernández tenien molt a dir en aquest casos i, per tant, ho hem inclòs aquí com una activitat més del Museu.

La primera notícia que hem trobat en relació amb aquest tema data de 1915. Segons el butlletí de l'Ateneu, el 5 de febrer es va capturar un tord (*Turdus musicus*) que duia un anell d'alumini amb la inscripció "Ornith. Station de

32 El nom actual del gènere *Comatula* és *Antedon* i si bé existeix un *Antedon mediterranea* és possible que hi hagués un error en la determinació de l'espècie i es tractés d'un *Antedon bifida*, perquè el primer viu a les praderies de posidònia i el segons a les encletxes, forats, llocs en penombra i sempre en substrats durs, com són les parts submergides d'un vaixell. Ara bé, la segona espècie és atlàntica i es troba rarament a la Mediterrània, per la qual cosa no és segur que fos un exemplar d'aquesta espècie sinó que podia ser un exemplar de la primera fora del seu ambient habitual.

Salzburg 539". Dipositada l'anella a l'Ateneu, l'entitat maonesa donà compte de la troballa a la institució que havia realitzat l'anellament, l'Ornitologische Station de Salzburg (Àustria) (BACLAM, 27/4/15). Castaños, quan reproduí la notícia en un resum de les activitats científiques de la dècada, deia que el director de l'institut austríac va respondre a la comunicació de l'Ateneu demanant d'una manera molt germànica "notícias referentes a la suerte que había corrido el mencionado pájaro". No sabem si des de l'Ateneu van contestar-li, però no resulta gens difícil imaginar quin final havia tingut el tord.

La següent notícia que trobam és molt posterior i data de 1932. Aquell any es lliuraren a l'Ateneu les cames de dos ocells que duien unes anelles. Una procedia de l'observatori d'aus de pas de l'illa de Helgoland (Alemanya) i l'altra, que duia el número 106981G, procedia d'una estació ornitològica de Rossiten (Alemanya). L'Ateneu es posà en contacte amb els respectius centres i el director de la segona estació digué que l'ocell capturat era un "pitirojo" [*sic*] (*Erithacus rubecula*)³³ que havien anellat el 24 de setembre de 1930 a Ulmerenheret, a 6 km al sud de Rossiten (BACLAM, 9/2/32). En aquest cas sembla que hi hagué una confusió en la numeració de l'anell perquè al següent butlletí es deia que l'ocell trobat era un "colirojo" [*sic*] que havia estat anellat el 15 de juny de 1931 a Blankburr (Harr, Alemanya) amb el número d'anell 893982, i que havia estat capturat a Menorca el desembre de 1931. Una explicació probable a aquesta aparent contradicció és que cadascuna de les notícies feia referència a un ocell diferent dels dos capturats.

Error o no error, els dos centres alemanys agrairen les trameses i encoratjaren l'Ateneu a comunicar totes les troballes de les quals tinguessin notícia. Per aquest motiu, la institució féu una crida a tots els caçadors per tal que si capturaven ocells anellats, fessin arribar els anells als seus locals i la institució tindria cura de posar-se en contacte amb els centres que havien fet els anellaments.

Després d'aquesta crida, només en un any, el 1934, apareixen en el butlletí tres noves notícies en relació amb el tema. No sabem si açò fou un efecte de la crida, si fruit de la casualitat o si hi influí d'alguna manera el fet que Castaños en aquell temps dirigís el Museu i la Secció de Ciències Exactes i Naturals, però la realitat és que a principi d'any es lliurà a l'Ateneu una au anellada que havia estat trobada el 5 de gener de 1934 al lloc de Sant Antoni, a la riba nord del port de Maó, i la no-

33 Curiosament, els responsables del Museu no especifiquen el seu nom menorquí, rupit, prou popular entre la població.

tícia fou notificada a l'estació biològica de Helgoland d'on procedia, que contestà tot dient que es tractava, com en els casos anteriors, d'un *Erithaneus rubecula*,³⁴ (pit-roig, en català), que havia estat anellada a Frankfurt el 8 d'octubre de 1933 (BACLAM, 20/3/34).

Tot just un mes més tard, el 9 de febrer de 1934, fou trobat al lloc de Santa Madrona una *Ardea cinerea* que duïa una anella amb la inscripció Vogelwarte (Ros-siten) Germania R. 40206, fet que fou comunicat a l'Ateneu per Francesc Terrés (BACLAM, 2/4/34), i en el mateix butlletí, s'hi deia que al lloc de Son Bonaventura havia estat capturat un tord amb un anell que posava Musée Hist. Nat. Bruxelles C. 8539. En aquest cas, fou Dídac Botella qui féu arribar l'anell a l'Ateneu.

Activitats

En el butlletí de l'Ateneu trobam també diverses notícies sobre activitats científiques dutes a terme pels conservadors del Museu o que hi estaven relacionades que donen idea que el Museu no només era un lloc de recollida de col·leccions naturalistes o d'exemplars rars d'animals, sinó que s'hi generava una dinàmica investigadora. Així, sabem que en data tan primerenca com l'estiu de 1910 el conservador del Museu, Jaume Ferrer Aledo, amb la col·laboració del seu fill Francesc Ferrer Hernández, acabat de llicenciar en ciències naturals, realitzaren importants estudis en aigües del port de Maó sobre els porífers, els celenterats i altres animals marins inferiors, presents en aquell indret (BACLAM, 7/10/10).

Una altra notícia ens informa que el dia 11 de desembre de 1912 el patró de pesca Joan Perchés Piris capturà un exemplar de cetaci a la platja de sa Punta Prima amb l'auxili d'altres pescadors. Traslladat a l'arsenal de la Marina, fou tret a la riba i la Junta Directiva de l'Ateneu instà els conservadors del museu Jaume Ferrer Aledo i Maurici Hernández Ponsetí perquè anessin a veure l'animal per determinar de quina espècie es tractava. Aquests naturalistes lliuraren el seu informe a la Junta de l'Ateneu, i fou publicat posteriorment a la *Revista de Menorca* (BACLAM, 22/12/1912).

Ferrer Aledo, l'any 1917, fou també el primer a realitzar una pesca de plàncton al port de Maó, encara que no el pogué classificar ell mateix, sinó que el lliurà a Riera Alemany, aleshores capità de corbeta. Aquest personatge, una

³⁴ Segurament a causa d'un error tipogràfic, escriuen *Erithaneus* en lloc d'*Erithacus*, que és la denominació correcta.

vegada determinades taxonòmicament les espècies recollides per Ferrer Aledo, diposità al Museu de l'Ateneu les preparacions que havia utilitzat per a l'observació microscòpica del plàncton i que li havien permès fer-ne l'estudi taxonòmic i després Aledo les presentà als membres de l'Ateneu en un xerrada (BACLAM, 7/4/17).

Visites

En aquest apartat tractarem el tema de les notícies relatives a visites fetes per diferents personalitats de pas a l'illa o que hi feien una estada per algun motiu i de les quals es feia ressò el butlletí de l'Ateneu. És clar que no sempre es poden relacionar amb el museu de la institució, o no exclusivament, pel fet que es devia tractar de visites de compliment a l'Ateneu i als seus directius. Tanmateix, la selecció de visitants relacionats amb el món de la ciència ens fa pensar que, si no tots, bona part d'ells, devien tenir un interès especial a conèixer d'una manera més o menys detallada les col·leccions guardades a les vitrines del Museu i, en el cas d'aquells que visitaven Menorca per raons relacionades amb els treballs d'investigació, també els devia ser útil la relació amb els col·legues naturalistes del Museu o de la Secció de Ciències Exactes i Naturals.

El primer d'aquests visitants del qual trobam notícia —un dels més importants de tots els que passaren per l'Ateneu en aquests anys— és el nord-americà d'origen alemany, Hermann Knoche (1870-1945), nascut a San José de Califòrnia. Aquest personatge havia estudiat a l'Universitat d'Stanford i es desplaçà a Montpeller cap a l'any 1905 per realitzar la seva tesi doctoral a l'Institut de Botànica de Montpeller, sota la direcció de Flahault, botànic que havia mantingut una bona amistat amb Rodríguez Femenias. Knoche, que volia fer una tesi sobre fitogeografia de les Balears, visità Menorca l'any 1909 per estudiar-hi les relacions de la temperatura local amb la vegetació. El redactor de la notícia apareguda al butlletí completà la informació dient que Knoche trobà a l'Ateneu totes les dades que necessitava per al seu treball —és de suposar que es referia a les dades meteorològiques de Maurici Hernández i els treballs impresos de Rodríguez— i que, en agraïment a aquesta col·laboració, els oferí d'obsequiar-los amb un exemplar de la seva obra quan estigués finalitzada (BACLAM, 23/1/09).

El següent personatge important és Alexander Tornquist (1868-1944), professor de geologia i paleontologia de la Universitat de Koenisberg, que arribà a

Menorca el mateix any 1909 per realitzar-hi investigacions geològiques (BACLAM, 11/4/09). Anys més tard publicà el treball “*Über die auberapline Trias auf den Balearen und in Katalonien*” del qual es donà notícia a la *Revista de Menorca* (1928: 286-287).

Una darrera visita del mateix any 1909 fou la de José Arias Encobet, conservador de la secció d'entomologia del Museu de Ciències Naturals de Madrid (BACLAM, 30/9/09). En aquest cas, la seva ocupació professional ens permet pensar que la col·lecció d'insectes de Cardona i Orfila havia de ser un dels objectius de la seva visita.

Una altra visitant de primera línia dintre del món de la ciència fou la paleontòloga anglesa Dorothea Alice Minola Bate (1879-1951), que treballava al Museu d'Història Natural de Londres, i que visità Menorca l'octubre de l'any 1911. Aquesta científica passà una “regular temporada” a l'illa, en paraules d'ella mateixa (Bate, D. M., 1920), i durant la seva estada i en un viatge posterior féu importants descobriments sobre la fauna quaternària de Menorca. Aquell mateix any havia visitat el Museu el cap dels laboratoris dels hospitals de París; així ho diu a la notícia del butlletí, M. Maheu (BACLAM, 11/10/1911).

L'any següent tornà Hermann Knoche, que ja havia finalitzat la carta de fitogeografia de Mallorca i li faltava completar la relativa a l'illa de Menorca. Per aquest motiu, i segons es desprèn de la notícia publicada al butlletí de l'Ateneu, aquesta segona visita consistí en una estada molt més llarga que la primera —es perllongà diversos mesos— fins a acabar de recollir les dades que necessitava de la flora menorquina per acabar el seu treball (BACLAM, 13/7/12).

L'octubre de 1922 arribà a Menorca el geòleg francès Paul Fallot (1889-1960) i visità l'Ateneu. En aquella època ocupava una càtedra a la Universitat de Grenoble i continuà els estudis iniciats per Hermite i el seu deixeble Nolan sobre les Balears a les darreres dècades del segle XIX (BACLAM, 24/10/22). En anys successius publicà diversos articles sobre el tema a revistes científiques franceses i els treballs referits a Menorca foren traduïts per Castaños i publicats a la *Revista de Menorca*.

L'any següent arribà a Menorca i visità l'Ateneu Philip Winchester Munn, capità retirat de l'exèrcit britànic que visqué a Alcúdia des de final de la Primera Guerra Mundial fins a la seva mort (BACLAM, 13/5/23). Ornitòleg afeccionat, publicà un treball sobre els ocells de Menorca (1924), al qual seguí

anys després un llibre sobre els ocells de les Balears. Totes dues obres han constituït un punt de referència per als ornitòlegs posteriors.

L'any 1925 arribaren a l'illa diversos visitants relacionats amb temes científics. El primer fou Fernando Blanes Boysen, un enginyer agrònom enviat a Menorca pel Consell Provincial de Foment per estudiar-hi la plaga de l'eruga de les alzines del terme municipal de Maó a petició de la Junta Local de defensa contra les plagues del camp (BACLAM, 9/5/25). Poc després, passà visita a l'Ateneu Santiago Rubió i Tudurí —enginyer d'origen menorquí per part de mare, autor de nombroses i importants obres públiques a Catalunya (BACLAM, 27/6/25)— i un entomòleg de nom Wheeler, de la Universitat de Cambridge (Massachusetts), acompanyat de David Fairchild, botànic del departament d'agricultura dels Estats Units. Segons la notícia els dos darrers arribaren a Menorca a bord del iot *Ellowane* (BACLAM, 13/10/25).

El geòleg alemany W. Von Seidlitz arribà a l'illa el maig de 1926 i també visità l'Ateneu, quan feia el viatge de retorn a la seva terra després d'assistir a un congrés geològic internacional que havia tingut lloc a Madrid aquell mateix any (BACLAM, 9/5/26). Ja en el seu país, escrigué un article sobre la geologia de les Balears i pronuncià una conferència a Frankfurt sobre la geologia de Menorca, combinant les seves idees amb les de Fallot (Castaños, E.; 1931).

A partir d'aquesta època les notícies que hem trobat sobre les visites a l'Ateneu són més breus i, encara que també s'hi troben personatges coneguts, no coneixem cap article escrit com a conseqüència de la seva estada a l'illa. A més, es dona la circumstància, evidentment casual, que durant uns anys no apareix cap científic entre els visitants de l'Ateneu que sigui ressenyat al butlletí, mentre que l'any 1930 n'apareixen set. La darrera abans del buit de visitants científics fou una dona, Lole Möller, de l'Institut Oceanogràfic de Berh, que visità l'Ateneu l'any 1926 (BACLAM, 8/6/26), seguida, després d'un interval de quatre anys, per Eberhard Buchwald, rector de la Universitat de Danzig (BACLAM, 26/3/30) i per Agustín Marín Bertrán de Lis, vocal de l'Institut Geològic i Miner d'Espanya (BACLAM, 26/3/30). També arribaren aquest mateix any el biòleg Santiago Alcobé, professor universitari (BACLAM, 26/7/30); Ferrer Cagigal, degà de la Facultat de Medicina de Barcelona (BACLAM, 26/7/30); José Cerezo Jiménez, degà de la facultat de Ciències de la Universitat de Canàries (BACLAM, 18/10/30); Franciszck Hirszberg (BACLAM, 18/10/30), que segons el butlletí, provenia de la Universitat de Varsòvia, encara que darrere

del nom de la capital polonesa afegeix el d'una altra població, Lodz; i, finalment, Reni Baily, enginyer i geòleg (BACLAM, 2/12/30).

Entre els últims visitants ressenyats abans que la Guerra Civil tanqués d'una manera dramàtica aquesta primera època de l'Ateneu de Maó, hi trobam Amadeu Fayol, biògraf d'Orfila (BACLAM, 24/2/32); Mr. i Mrs. Robert P. Lewis, del Bishop Museum d'Honolulu (BACLAM, 1/5/32); Pérez Bofill, metge oculista de Barcelona (BACLAM, 9/2/33); John J. Soufle Flanagan, enginyer civil (BACLAM, 25/3/33); el metge Reima Corties (BACLAM, 9/2/33); Marcel·lí Pascua, aleshores director general de sanitat del govern de la República, que era a l'illa en visita oficial (BACLAM, 25/3/33); i J. S. Llorens, del Museu Nacional de Ciències Naturals (BACLAM, 4/9/35).

Visites col·lectives

Juntament amb aquestes visites de particulars que acabem de ressenyar, l'Ateneu en rebé altres de col·lectives —de caire científic o cultural— organitzades per entitats de fora de Menorca —fins i tot de l'estranger—, destinades als seus socis i simpatitzants. Generalment, aquestes visites es realitzaven en el marc de viatges culturals que també arribaven a les altres illes balears o, almenys, a una altra d'elles. La primera visita col·lectiva de la qual tenim notícia tingué lloc l'any 1908 i fou organitzada pel Centre Excursionista de Catalunya amb motiu de la commemoració del setè centenari del naixement de Jaume I, la qual publicà una ressenya al seu butlletí. Encara que en aquesta notícia no s'esmentava si aquests visitants es desplaçaren també a Mallorca, la natura de la commemoració fa pensar que així fou, donada la relació més directa del monarca, del qual commemoraven l'efemèride, amb la balear major (BACLAM, 23/1/09).

La següent notícia en relació amb aquesta mena de visites apareix al butlletí de l'Ateneu de l'any 1912. S'hi esmenta un personatge anomenat E. Contamine de Latour, professor de l'Escola d'Alts Estudis Industrials, Comercials i Financers d'Enghien-les-Bains (Seine et Oise, França), que s'havia dirigit a l'Ateneu per sol·licitar-hi dades amb l'objecte d'organitzar diverses expedicions a l'illa (BACLAM, 3/5/12). No hi ha, però, més informacions sobre aquest tema i, per tant, no sabem quines característiques tenien aquestes expedicions i en particular no sabem si aquest professor tingué res a veure amb la visita

d'un grup d'excursionistes francesos l'any següent —de la qual ens ocuparem a continuació—, encara que és molt probable que fos així. El que sí sabem és que el senyor Contamine de Latour mantingué relació amb l'Ateneu fins a la seva mort i en nombroses ocasions l'obsequià amb llibres i publicacions per a la biblioteca. Sabem també que publicà un llibre titulat *Enseignement des langues vivantes* a l'Ecole des Hautes Etudes Commerciales de París i un article sobre l'arbre de Gernika: “Guernika-Arbola (Chant Patriotique Basque)” que aparegué al butlletí de la Socièté Ramond, l'any 1898.

Quant a la visita a què ens acabam de referir més amunt, tingué lloc el 16 de març de l'any 1913 —diumenge— i els excursionistes —cent trenta— arribaren al port de Maó a les vuit del matí amb el transatlàntic francès *Ile de France*. El viatge l'havia organitzat la *Revue Générale des Sciences* i prèviament l'Ateneu s'havia ofert per carta a posar a la seva disposició una comissió de membres de l'Ateneu amb l'objectiu de facilitar-los els mitjans necessaris per conèixer l'illa —per això que pensem que es tracta de l'excursió que organitzava Contamine de Latour. Aquesta comissió pujà al vaixell per reiterar el seu oferiment de manera personal i els excursionistes es repartiren pel port, per la ciutat de Maó i pels monuments megalítics dels voltants. La majoria visitaren l'Ateneu, entre ells el matrimoni Berard-Orfila, la dona del qual, Suzanne Berard, nascuda Orfila, era nebodera del metge Mateu Orfila perquè era néta del seu germà, Antoni Orfila Rotger. Aquesta visita, però, durà molt poc perquè el vaixell sortí cap a Eivissa a les dotze del migdia, només quatre hores després d'haver arribat.

També en aquest cas tenim poques informacions més sobre el tema, però sí que tenim dades sobre la revista organitzadora del viatge que és prou coneguda pels historiadors de la ciència. Aquesta publicació, que tenia com a títol complet *Revue Générale des Sciences Pures et Appliquées*, estava dedicada a divulgar els coneixements científics de l'època, i tenia entre els seus col·laboradors personatges tan il·lustres de la ciència de principi del segle XX com el matemàtic Henri Poincaré. La revista, la publicà l'editorial Doin de París d'una manera ininterrompuda des de 1890 fins a 1936, encara que després de la Segona Guerra Mundial es tornà a publicar fins a l'any 1947. Encara que la revista es pot consultar en format digital a la pàgina web Gallica.bnf.fr, no hi hem pogut trobar cap referència a l'organització del viatge ni cap crònica de l'esdeveniment.

Una visita una mica diferent fou la protagonitzada per Odón de Buen, juntament amb altres investigadors, en el marc d'una campanya oceanogràfica en aigües de les Balears que li havia correspost d'organitzar a l'Estat espanyol en compliment dels acords del Congrés Internacional d'Oceanografia que havia tingut lloc a Roma, l'any anterior (BACLAM, 7/7/14). La campanya es realitzà amb el canoner de 200 tones de desplaçament *Vasco Nuñez de Balboa*, transmutat en vaixell oceanogràfic per a l'ocasió, per la qual cosa, s'havia embarcat en el vaixell material del laboratori de biologia marina de Porto Pi, que havia creat alguns anys abans el mateix de Buen. Les investigacions, que s'havien de fer d'acord amb la metodologia i els aparells recomanats a la Conferència de Roma, tenien el mar Balear i el mar d'Alboran com a objecte d'estudi, per ser els mars on es desenvolupaven les activitats de dos laboratoris oceanogràfics, el de Palma i el de Màlaga. L'orientació de les recerques, segons el mateix de Buen, havien d'estar dirigides a obtenir els paràmetres físics i químics de l'aigua del mar, investigacions que fins aquell moment no s'havien fet en aquesta zona de la Mediterrània, i s'havien de completar amb estudis biològics (Buen y del Cos, Odón de, 2003).

Aquesta campanya es repetí l'any següent, amb la corresponent visita a l'Ateneu, i en els dos casos, entre els científics que acompanyaven de Buen en el vaixell, hi havia el menorquí Jaume Ferrer Hernández, que publicà un llibre titulat *Investigaciones químicas* amb el resultat de les seves anàlisis de les aigües de la Mediterrània, fetes durant la campanya (Oliver Reus, P., 2006) (BACLAM, 1/10/15).

Anys més tard es repetí una visita d'Odón de Buen amb motiu d'una altra important campanya oceanogràfica internacional que havia acordat la Comissió Internacional per a l'Exploració del Mediterrani. En aquest cas, els científics anaven embarcats en el *Giralda*, antic iot reial convertit en canoner i cedit temporalment a l'Institut Espanyol d'Oceanografia, com abans el *Vasco Nuñez de Balboa*, per fer campanyes científiques. A la notícia que es dona al butlletí s'esmenta que Odón del Buen era soci de mèrit de l'Ateneu i que a l'equip científic que participava a la campanya hi havia el biòleg Francesc Ferrer Hernández, és a dir, el germà del químic, que també havia format part de les expedicions esmentades abans. La notícia del butlletí acaba informant que durant la visita a l'Ateneu els científics explicaren als seus amfitrions detalls curiosos —així ho diu el butlletí— de les seves investigacions oceanogràfiques (BACLAM, 21/9/1920).

El *Giralda* partí del port de Maó el 7 de setembre cap a Còrsega, en un viatge preparatori de la veritable campanya que començaria el mes següent i, des d'allà, es dirigí al port Barcelona on arribà el dia 14 del mateix mes i hi romangué fins als primers dies d'octubre, quan partí cap a Mònaco per recollir el príncep Albert, que participava en la campanya —el príncep era un oceanògraf de prestigi internacional amb una llarga experiència i amic d'Odón de Buen. Aquesta llarga aturada a Barcelona serví per furnir el vaixell amb les instal·lacions necessàries per a la seva missió científica i per arreglar les cabines i les dependències comunes del vaixell per posar-les en condicions per rebre l'il·lustre hoste que esperava a Mònaco. Després es dirigiren cap a l'estret de Gibraltar, però no hi ha constància que es tornessin a aturar a Menorca, ni d'anada ni quan partiren cap al principat de Mònaco per desembarcar el príncep, malgrat que en aquesta ocasió foren sorpresos per un temporal de tramuntana (Buen y del Cos, Odón de 2003).

Tanmateix, la visita col·lectiva més important i amb major transcendència d'aquests trenta anys és, sense dubte, la que realitzà l'any 1933 la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN). Aquesta societat, creada l'any 1899, s'havia incorporat a l'Institut d'Estudis Catalans en els primers anys de la dècada dels anys 20, i des de l'any 1932 realitzava una reunió anual extraordinària de la seva institució en alguna de les terra de parla catalana. Aquestes reunions es complementaven amb una excursió científica per la regió visitada, amb la preparació de la corresponent guia i la publicació posterior d'alguns treballs realitzats pels membres de l'expedició relacionats amb la visita (C.C.E., 1933; I.C.H.N., 1933). L'excursió a Menorca tingué lloc entre els dies 13 i 18 d'abril de 1933 i entre els visitants hi havia els membres més significatius de la ICHN, com Aguilar-Amat, Pius Font i Quer —que havia viscut uns anys a Menorca com a farmacèutic militar durant la segona meitat de la dècada dels anys vint, i que ostentava el càrrec de president de la ICHN—, Josep R. Bataller, Francesc Español, Solé Sabaris i Candel Vila. El principal contacte a Menorca fou Emiliانو Castaños, que ja havia tingut relacions anteriors amb la institució catalana, i els acompanyà a la visita a l'Ajuntament, a l'Ateneu i al Foment del Turisme de Menorca, entitat creada aquell mateix any, a més de facilitar-los informació bibliogràfica per realitzar l'excursió.

Un dels punts principals de la visita de la ICHN a Menorca fou l'organització d'un homenatge al botànic Rodríguez Femenias, traspasat l'any 1905, i la

col·locació d'una placa pagada per la Junta Municipal de Ciències Naturals de Barcelona a la casa on va viure (Camarasa, J. M., 2000). En aquest homenatge intervingué Ferrer Aledo, que havia conegut bé el botànic i hi havia col·laborat; i Mrs. Duffas, en representació de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc i de l'Institut Francès de Barcelona. Hem de recordar que Rodríguez Femenias havia mort a Tolosa de Llenguadoc i, a més, sempre havia mantingut bones relacions amb França.

No entrarem en més detalls d'aquell acte i d'altres que tingueren lloc a l'illa, perquè no és el nostre objectiu descriure aquesta visita sinó només la part que té a veure amb el tema d'aquest article. Des d'aquest punt de vista, cal esmentar que s'organitzà un petit cicle de conferències de divulgació científica als locals de l'Ateneu en el qual intervingueren els professors Candel Vila, Font i Quer i la pedagoga i naturalista menorquina Margalida Comas —aquesta investigadora, que era membre del ICHN, no s'havia desplaçat a Menorca amb els excursionistes, sinó que era a l'illa per motius que desconeixem—. Els excursionistes, com era d'esperar, aprofitaren l'ocasió per visitar les dependències de l'entitat maonesa, i en particular, la biblioteca i el museu. Les excursions tingueren lloc a diversos indrets de Menorca i en algunes ocasions els excursionistes se separaren en grups per visitar diferents llocs segons els interessos de cadascun, ja fossin geològics, botànics o zoològics. En la majoria dels casos, els membres de la ICHN foren acompanyats per Castaños i Ponsetí i en alguns també hi participaren Ferrer Aledo i el farmacèutic Rafael Mercadal, que havia ocupat el càrrec de conservador del Museu feia uns anys. També col·laborà a orientar les excursions Font i Quer, gràcies al coneixement previ de Menorca que havia adquirit en l'època en què hi visqué.

La importància d'aquesta visita rau en el fet que, tant la guia —a la qual acompanya una extensa bibliografia de més de dos-cents títols relacionats amb l'illa—, com les publicacions posteriors, suposaven la visió més completa que es podia donar de l'estat de les investigacions naturalistes a Menorca en aquell temps i, per tant, constituïen un punt de partida immillorable per a futures investigacions en aquell camp. A més, els lligams establerts entre els membres més prominents de la ICHN i els investigadors menorquins lligats amb l'Ateneu, feien preveure una col·laboració fructífera en la tasca de fer avançar els coneixements del medi natural de l'illa. Malauradament, la realitat no fou aquesta, i la Guerra Civil, seguida de la repressió de la postguerra, va malmetre

tots aquests esforços i l'oportunitat d'or de les ciències naturals menorquines de la primera meitat del segle XX s'esvaí definitivament.

La Biblioteca de l'Ateneu

Un element dinamitzador de la cultura en general, i de la científica en particular, fou la biblioteca de l'Ateneu, que des de la fundació de la institució fou un altre dels pilars, juntament amb l'organització de conferències i el museu, en el qual se sustentaven les seves tasques de difusió cultural. Aquesta biblioteca era oberta exclusivament als socis, encara que almenys en els darrers cinquanta anys no s'ha posat cap impediment a les consultes puntuals —i no tan puntuals— dels no socis. En els primers anys de la fundació de l'Ateneu, la biblioteca s'obria cada matí a les 10 (BACLAM, 3/4/09), però ja cap als anys trenta perllongava la seva activitat fins al vespre i fins i tot arribava a tancar prop de mitjanit (Victory, 1930).

Segons explicà el president Antoni Victory en el discurs que pronuncià amb motiu del 25 aniversari de l'Ateneu, als quatre mesos de la seva fundació la biblioteca ja disposava de dos mil tres-cents volums —xifra que quatre anys més tard s'havia duplicat—, bona parts dels quals provenien de la biblioteca de Cardona i Orfila. El fons bibliogràfic del prevere havia estat adquirit al mateix temps que les col·leccions naturalistes (Victory, A., 1930).

A partir d'aquest fons inicial, la biblioteca anà creixent a mesura que la institució anava fent noves adquisicions, la qual cosa només és produïa quan els recursos ho permetien, i, sobretot, gràcies a les donacions de socis, autors, editors i centres oficials. Aquestes col·laboracions devien ser molt importants perquè l'any 1930 la biblioteca tenia 17.347 volums els principals donants particulars dels quals havien estat el polític Rafael Prieto i Caules, el catedràtic d'arqueologia Antoni Vives Escudero, Jules Charles-Roux, l'arxiduc Lluís Salvador, Emmanuel Contamine de Latour, Antonio Prieto i de Odiaga i Enric Fajarnés Tur. Un cas peculiar era el d'Antoni Taltavull Carreras, un menorquí resident a Nova York, que durant molts anys havia enviat cròniques americanes al diari *El Liberal* i que féu arribar nombrosos diaris i revistes dels Estats Units a l'Ateneu (Victory, A., 1930). Amb posterioritat a tot açò la Institució Catalana d'Història Natural, amb motiu de la seva visita ressenyada més amunt, regalà seixanta-nou obres de temes naturalistes editades, gairebé totes, pel Museu d'Història Natural de Barcelona.

L'any 1912, per facilitar-ne la consulta als socis, la biblioteca s'organitzà en seccions: cap al mes de setembre es començaren a organitzar la de ciències mèdiques, la de ciències naturals i exactes i la de tecnologia, entre d'altres; es formava també una secció especial de bibliografia menorquina que havia d'estar composta per totes les obres dedicades a Menorca o escrites per autors menorquins, amb independència del tema. Cadascuna d'aquestes seccions havia de tenir un catàleg especial per ordre alfabètic dels autors (BACLAM, 26/9/1912). Segons Victory, l'any 1930 es disposava d'un catàleg a manera de paperetes disposades per ordre alfabètic d'autors i vint-i-vuit catàlegs especialitzats.

No estudiarem aquí els llibres que formaven part de la biblioteca científica de l'Ateneu perquè seria una feina ímproba que necessitaria un marc més extens que el del present article però, sens dubte, és una feina important i engrescadora que esperam que emprenguin futurs investigadors. En canvi, ens ocuparem de les revistes —encara que tampoc amb l'exhaustivitat que mereixeria el tema pels mateixos motius assenyalats abans— perquè pensam que una visió, encara que sigui superficial, de les revistes consultables a la biblioteca ens pot il·lustrar sobre els interessos dels socis i sobre els orígens de les publicacions rebudes.

Gràcies al butlletí de l'Ateneu, sabem que ja en els primers anys el fons de l'hemeroteca de la institució era important perquè l'any 1909 hi havia un total de cent trenta revistes i publicacions periòdiques que es trobaven a disposició dels socis a les sales de lectura (BACLAM, 3/4/09). Aquest nombre es mantingué constant i, així, el president Victory ens informa que durant els primers 25 anys de l'Ateneu les revistes que hi havia a la biblioteca sempre oscil·laren al voltant de les cent vint, entre les quals n'hi havia d'escrites en castellà, català, portuguès, anglès, italià i alemany. Algunes d'aquestes publicacions arribaven per subscripció a càrrec de l'Ateneu, d'altres per intercanvi amb la *Revista de Menorca* i, alguns diaris arribaven —com els llibres— gràcies a les aportacions de diferents socis (Victory, 1930).

No coneixem la llista exhaustiva de les revistes relacionades amb temes científics que hi hagué a la biblioteca de l'Ateneu des dels seus orígens fins a la Guerra Civil, però sí que disposam d'una ampla mostra obtinguda a través de les ressenyes aparegudes al butlletí de l'Ateneu, on s'informa de les revistes que havien arribat a la biblioteca durant el mes o setmanes anteriors a la sortida de cada butlletí. Com és natural, no apareix la informació respecte a quant de temps es rebé cada publicació a la biblioteca, és a dir, a la nota del butlletí no

s'informa en cada cas si la publicació era una nova adquisició o si ja s'havia rebut anteriorment —encara que el fet que poques vegades aparegui una publicació repetida ens fa pensar que gairebé sempre les notícies es referien a noves adquisicions— i no informa, tampoc, de quan una publicació es deixava de rebre i, per tant, no podem saber si d'una revista determinada es reberen molts números o si l'adquisició fou un fet puntual. A més, no sembla que les notícies siguin exhaustives, és a dir, no sembla que es ressenyin totes les adquisicions, perquè algunes vegades passen mesos sense que es parli de cap revista nova. De tota manera, pensam que reproduir aquí la llista que hem pogut confeigir a través de les notícies del butlletí és prou significativa perquè, el fet de contenir gairebé seixanta capçaleres ens permet apropar-nos als interessos del públic que visitava la biblioteca, als del socis donants i, sobretot, als dels membres de la Junta, amb tota probabilitat els que tenien cura dels aspectes científics de la institució, que en devien assessorar les compres i els intercanvis.

La primera notícia que trobam en el butlletí de l'Ateneu en relació amb la seva hemeroteca —una de les més completes— correspon a l'any 1909 (BACLAM, 27/2/1909) i s'hi ressenyaven les publicacions que es podien trobar a la biblioteca de l'entitat classificades per temes.

Segons aquesta informació, referents al camp de les ciències exactes i naturals s'hi podien trobar les següents capçaleres: el *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, el *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* i la *Revista de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales*, segurament les revistes espanyoles de l'època més prestigioses en el camp de les ciències naturals, la presència de les quals, a més, suposa una primerenca relació amb aquestes institucions. Hi havia també dues publicacions franceses titulades *La Nature* i la *Revue Scientifique (Revue rose)*, ambdues de París. Aquesta darrera duia el qualificatiu de “rose” perquè a la capital francesa s'hi publicava simultàniament una *Revue politique et littéraire*, coneguda popularment com a *Revue bleue*, que també arribava a la biblioteca. Els motius d'aquests apel·latius ens són desconeguts, però és possible que tinguin relació amb el color de la portada o amb alguna característica física similar. La revista anomenada “rosa” s'havia començat a publicar a la impremta de G. Baillièrre l'any 1884 i sortí setmanalment fins a l'any 1924, en què passà a ser quinzenal.

En el camp de les ciències mèdiques, la biblioteca va disposar de un ventall més ample de publicacions, de les quals el butlletí ens en dóna la següent llist

ta: en primer lloc, hi ha els *Archivos de Oftalmologia Hispano-Americanos*, Madrid 1901-1936 (Barcelona?)³⁵ —revista en la qual Llorenç Pons Marquès publicà nombrosos articles, la qual cosa ens fa pensar que aquest personatge tingué molt a veure en la presència d'aquesta revista a la biblioteca, i tal vegada també en moltes de les altres d'orientació sanitària. A continuació hi apareixen el *Boletín del Laboratorio Miró*, Palma de Mallorca, 1914-1919 (Barcelona?); el *Boletín del colegio de médicos de Gerona*, Girona, 1896-1925 (aquesta revista entre 1922 i 1925 catalanitzà el seu nom i passà a dir-se *Butlletí del col·legi de metges de Girona*); *Cajal. Revista de Medicina y Cirugía de la Facultad de Madrid*, Madrid, 1906-1908; *La clinique*, de París; *Gaceta médica catalana*, Barcelona, 1878-1921; *Gazette des Hôpitaux*, París; *La medicina de los niños. Revista mensual dedicada a la higiene, patología y terapéutica de la infancia*, Barcelona, 1900-1936; *Revista Médica de Sevilla*, Sevilla, 1882-1936; *Revista de medicina y cirugía prácticas*, Madrid 1877-1920; *Revista de Farmacia*, Barcelona, 1906-1909; *Revista balear de Ciencias Médicas*, Palma, 1885-1917 —aquesta publicació fou dirigida per Enrique Fajarnes Tur, personatge, com hem assenyalat abans, molt relacionat amb l'Ateneu entre els anys 1895-1907—; i la *Revista veterinaria de España*. Finalment, el butlletí ressenya un grup de revistes que avui anomenaríem de medicines alternatives, tema pel qual hi havia un ampli públic interessat a la Menorca d'aquell temps, molt especialment entre la població progressista i obrera; es tracta de les publicacions: *Revista homeopática. Órgano Oficial de la Academia Médico-homeopática de Barcelona*, Barcelona, 1890-1912; *Revista vegetariana de Barcelona*; i *El Régimen naturalista. Órgano de la Sociedad Vegetariana Española*, Madrid, 1904-1912.

El mes d'abril de 1909, arribà a la biblioteca una altra revista, el *Boletín Oficial de la Asociación de locomoción aérea*, primera publicació d'aquest tipus apareguda a Espanya editada per la primera associació que s'hi havia format per fomentar l'esport aeri. Aquesta associació tenia la seu a Barcelona i es reunia a l'Ateneu Barcelonès. La presència d'aquest butlletí sembla un símbol inequívoc de l'interès dels ateneïstes menorquins per les novetats tècniques,

35 En algunes de les revistes de medicina, hi hem indicat el lloc de publicació i els anys durant els quals es va editar la revista; aquestes dades les hem trobat a la *Bibliographia medica hispanica*, publicada per López Piñero *et. al.*, la qual també ens ha permès completar el títol d'algunes publicacions que en el butlletí de l'Ateneu apareixien incomplets.

perquè, quan arribaren aquestes revistes a Menorca, feia molt poc temps que havien tingut lloc els vols pioners del germans Wriarth (BACLAM, 3/4/09).

Encara en el mateix any, entren a formar part de la biblioteca noves revistes científicotècniques amb els títols següents: *Estudis universitaris catalans*, de Barcelona; *Popular mechanics*, de Chicago; *Field and Stream*, de Nova York; i *Dörfleria*, de Viena (BACLAM, 14/6/09). Al nostre parer, les tres darreres publicacions a les quals ens hem referit tenen un interès molt especial pel seu contingut i, per tant, val la pena dedicar-hi una atenció especial. La primera d'aquestes revistes tingué prou popularitat a Espanya i fou traduïda al castellà, per la qual cosa, al llarg dels anys cinquanta i seixanta del segle XX, fou la publicació de capçalera de totes aquelles persones afeccionades al bricolatge. Més interessant és el que sabem de la creació d'aquesta revista que va arribar a l'Ateneu des de bon començament. Segons M. Seelhorst, aquesta revista fundada a Chicago per Henry Harven Windsord inicià la seva publicació l'11 de gener de 1902 i el seu creador i principal redactor pretenia explicar d'una manera clara els avenços tecnològics d'aquella època a un públic ample: caruatges sense cavalls —automòbils—, raigs X, telegrafia sense fils, viatges en globus i les noves màquines voladores.³⁶

La segona revista, *Field and Stream*, havia estat fundada per Charles Hallowell l'any 1873, a Nova York, i pretenia orientar excursionistes, no només cap a llocs d'interès per visitar, sinó també quant a tècniques de càmping i de supervivència.

La informació que tenim de la tercera revista és menor, però sabem que estava dedicada a la botànica i que havia iniciat la seva publicació en aquell mateix any. Finalment, volem destacar que les dues primeres publicacions, *Popular mechanics* i *Field and Stream*, continuen publicant-se actualment, després de més d'un segle d'existència.

L'any 1910, al mes de gener, es ressenyaren les següents revistes com a consultables a la biblioteca de l'Ateneu: *La España futura*, de Madrid; *Il Secolo XX*, de Milà, que s'havia començat a publicar l'any 1902, la capçalera de la qual duia per subtítol *Revista popolare illustrata*; *La Revue des Deux Mondes*, de París; i *The Review of Reviews*; totes incloses al butlletí en un apartat on hi havia diferents revistes científiques, encara que, de les dues darreres, la primera —que avui encara existeix— només tractava temes científics de manera es-

poràdica i la segona podia donar-los més cabuda, però mai no eren majoritaris (BACLAM, 27/1/1910). Dos mesos més tard, entre les revistes de tema mèdic arribades a la biblioteca, s'esmenten: *Farmacia y medicina. Revista mensual de los progresos médicos y farmacéuticos en su aspecto práctico*, Barcelona, 1906-1908 —revista que, per tant, arribà quan ja s'havia deixat de publicar—; *La Higiene popular*, de Barcelona; *La Tribuna médica. Órgano de la Academia Médica-Escolar del Instituto Médico Valenciano*, València (1907-1909) —per la data del butlletí que donava la notícia de l'arribada de la revista es desprèn que només devia arribar el darrer número—; i la *Revue Moderne de Medicine et Chirurgie de París* (BACLAM, 2/3/1910). I, encara a final d'any, hi arribà *La clínica castellana. Revista mensual de ciencias médicas. Órgano oficial de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Valladolid*, Valladolid, 1910-1933 (BACLAM, 20/10/1910); la *Revista Internacional de ciencias médicas y naturales* de Barcelona; i el *Boletín de Sanidad Militar* (BACLAM, 15/12/1910). També en aquesta mateixa data, però no dintre del camp de la medicina, arribà la revista *La ingeniería*, amb el subtítol: *Órgano del cuerpo nacional de ingenieros*.

L'any 1912 trobam una nova capçalera de tema mèdic que no apareixia en la llista dels anys 1909 i 1910, la *Revista de Otorrinolaringología*, de la qual no hem trobat dades sobre el lloc de publicació (BACLAM, 13/7/12).

Al butlletí del gener de 1913, hi apareix ressenyat el major nombre de publicacions rebudes que poden ser classificables com a revistes científiques, encara que algunes siguin de divulgació. Hi trobam una significativa representació de publicacions estrangeres, moltes de les quals ja havien estat assenyalades en butlletins anteriors, la qual cosa demostra, com ja hem dit abans, que aquestes revistes arribaven amb regularitat a la sala de lectura de l'Ateneu. Entre les que no hem trobat esmentades abans, hi havia: *La Lectura*, que duu per subtítol, *Revista de Ciencias y Artes* i que es publicava a Madrid; i la *Revista do Centro de Ciencias, Letras e Artes*, que s'editava des de 1901 a Campinas (Brasil) i que contenia articles de molt diversa temàtica; des de la lingüística fins a la botànica. D'aquesta podem dir que no és l'única que arribava a l'Ateneu procedent del Brasil i, si tenim en compte com n'era de complexa la comunicació amb aquell país, podríem pensar, tret que es tractés de revistes enviades per alguna representació diplomàtica del Brasil a Espanya, que, com en el cas dels Estats Units, les trameses les realitzés algun menorquí emigrat a aquell país

sud-americà. La resta de títols nous de revistes d'aquell any pertanyien a capçaleres mèdiques. Així, hi trobam la *Revista de Medicina y Farmacia*, Múrcia, 1905-1912; i *Medicina social*, publicada a Barcelona entre els anys 1911 i 1919 (BACLAM, 17/1/1913).

El mateix any arribà a l'Ateneu una revista curiosa titulada *La palabra*, que, segons l'explicació proporcionada pel butlletí, era una revista taquigràfica de conferències científiques i literàries impartides a l'Ateneu de Madrid (BACLAM, 23/9/1913).

Dos anys més tard arribaren *España, Automóvil y Aeronáutica*, publicada a Madrid —és a dir, una altra publicació dedicada a les noves tecnologies del transport que, a poc a poc, s'anaven imposant al món—, i *El Mundo industrial*, també editada a la capital de l'Estat (BACLAM, 11/4/15).

Aquest mateix any, aparegueren a la biblioteca *Paraninfo*, una revista setmanal editada a Saragossa, i *Gaceta Médica Balear*, que es publicà a Palma de Mallorca entre els anys 1915 i 1918 (BACLAM, 23/6/15 i BACLAM, 23/6/15).

Bastants d'anys més tard, l'any 1920, arribaren a la biblioteca la revista *Ibérica*, publicada per l'Observatori de l'Ebre, i *La Hacienda*, una revista mensual il·lustrada d'agricultura, ramaderia i indústries rurals de Buffalo, Nova York. El fet que el nom d'aquesta revista aparegui en castellà sembla indicar que seria una traducció castellana d'alguna revista nord-americana que es publicaria per al públic hispanoamericà —el més probable— o que el redactor havia traduït del títol original —cosa menys probable. Una darrera revista ressenyada en aquesta ocasió és *La epidermis fabril* de Caracas, que apareix amb l'observació que es tracta d'un periòdic científic ocasional (BACLAM, 11/5/20).

També aquest mateix any, s'adquiriren les publicacions *Revista de Educação General e Técnica*, editada a Lisboa; la *Revista de la Universidad*, editada a Tegucigalpa (BACLAM, 3/6/20); els *Archivos dermosifilográficos y revista práctica de la especialidad*, que era una publicació trimestral que sortí a Madrid entre 1920 i 1922 (BACLAM, 30/7/20); i, finalment, les revistes *Revista española de Medicina y Cirugía*, que s'edità a Barcelona des de 1918 fins a la Guerra Civil i que reprengué l'activitat durant un curt període de la postguerra (1948-1949); i la *Revista del Centro de Cultura Científica [sic]*, que es publicava a l'estat de Pelotas (Brasil) (BACLAM, 5/10/20).

L'any 1925 fou un altre any on al butlletí abundaren les notícies d'adquisició de revistes científiques i tècniques, entre les quals trobam *Labor médica*, publicada a Barcelona; *Arte e Industria*, una revista gràfica mensual de Palma (BACLAM, 17/2/25), i *Radio catalana*, el setmanari oficial de l'emissora Radio Catalana de Barcelona, publicació relacionada, segurament, amb l'existència a l'Ateneu d'un grup d'afecionats a les noves tecnologies radiofòniques, del qual parlarem més endavant (BACLAM, 27/6/25).

Mesos més tard, però dintre del mateix any, Josep Vives Lluïll, germà del pintor Joan Vives, donà a la biblioteca la *Revista AEG Ibérica de Electricidad*, una publicació bimensual il·lustrada. Per altres canals hi arribaren *Herbarium Corn. Osten.* de Montevideo; *La Nueva Ciencia*, una publicació de Cadis a la qual el butlletí qualifica de revista mensual de novetats científiques, i, finalment, la *Revista de la Sociedad Astronómica de España y América*, una publicació bimensual de Barcelona que figura com un dipòsit de Josep M. Jansà (BACLAM, 13/10/25).

En el darrer trimestre de l'any ingressà a la biblioteca *El progreso de la ingeniería*, que era una revista mensual il·lustrada editada a Berlín i donada pel cònsol d'Alemanya. En aquest cas, sembla raonable pensar que es tractava d'una traducció al castellà d'una publicació alemanya, feta amb propòsits propagandístics com mostra el fet de la seva distribució a través de la representació diplomàtica d'Alemanya i el tema tractat (BACLAM, 13/10/25).

L'any 1930 trobam dues publicacions més, en aquest cas de tema mèdic: *Levante médico*, una revista mensual que es publicà a Múrcia entre 1928 i 1932 (BACLAM, 1/2/30), i els *Anales de Cirugía de la clínica Corachán*, editada a Barcelona entre 1921 i 1929 (BACLAM, 26/6/30).

Dos anys després, el butlletí ressenyà com a publicacions rebudes a l'Ateneu *Economía y técnicas agrícolas*, que sortia a Madrid, *Tromso Museum Arbejretning*, editada a Tromsø, i *Agricultura i ramaderia*, publicada a Barcelona (BACLAM, 11/10/32).

L'any 1930 apareixen dues revistes que, si bé no poden ser considerades pròpiament com a científiques o tècniques, tracten temes en moltes ocasions relacionats amb la ciència i la tecnologia; són el *Butlletí del centre excursionista Àliga*, de Barcelona i el *Boletín del Instituto de Reforma Agraria* (BACLAM, 25/3/33).

Finalment, l'any 1936, pocs mesos abans de l'esclat de la Guerra Civil, arribà a l'Ateneu una publicació realment curiosa de la qual valdria la pena intentar esbrinar per quins camins arribà a la biblioteca. Es tracta de *Le journal*

de Microbiologie, editada per l'Institut de Microbiologia i Epidemiologia de l'Acadèmia de Ciències d'Ucraïna. Podem aventurar una hipòtesi sobre la seva adquisició: que es tractés d'un altre obsequi diplomàtic, en aquest cas de la representació de la URSS a Espanya, prou interessada en aquell temps a mostrar al món com progressava el país en tots els camps des que s'havia establert el règim comunista (BACLAM/2/36).

La Revista de Menorca i la ciència

Fer l'estudi exhaustiu que es mereix la *Revista de Menorca* és fora de les nostres possibilitats i de l'extensió d'aquest article. Tanmateix, en aquest apartat podem disposar de l' inestimable ajut dels llibres escrits per Maria Lluïsa Canut i Josep Lluís Amorós sobre aquesta publicació (Canut, M. L.; Amorós, J. L., 1989 i Canut, M. L., 1991), a partir dels quals hem pogut elaborar una sèrie de conclusions que exposarem a continuació. Abans, però, hem d'advertir tres coses: la primera, que no tractarem el tema de la història de la revista, prou ben exposada en els esmentats llibres del matrimoni Amorós-Canut i en dos articles de Limón Pons, un en aquest mateix volum i l'altre publicat en el número de la *Revista de Menorca* corresponent a l'any 1999; la segona, que ens ocuparem només dels articles científics i tècnics apareguts en la cinquena època, és a dir, entre 1906 i 1934, que és precisament el lapse temporal que ens ocupa en aquest article; i la tercera, que per articles científics i tècnics entendrem els que apareixen classificats dintre dels CDU 5 i 6 respectivament.

Dintre del CDU 5, que correspon a les ciències pures, exactes i naturals, i atenent a les subdivisions d'aquests CDU, els articles detectats es distribueixen en les següents temàtiques: història de la ciència, 2; història natural, 6; matemàtiques, 2; astronomia, 1; astronomia nàutica i aeronàutica, 1; geodèsia, topografia i cartografia, 2; física, 4; química, 5; mineralogia i mineralogia descriptiva, 3; geologia regional, 9; oceanografia, 3; meteorologia, 24; geologia històrica i estratigrafia, 3; paleontologia, 1; les poblacions biològiques i el medi ambient, 1; biologia marina, 2; botànica, 2; geografia botànica i flora, 5; zoologia, 4; zoogeografia i zoologia marina, 14; mol·luscs, 1; insectes (hexàpodes) i entomologia, 5; peixos i ictiologia, 2; rèptils, 2; aus en general i ornitologia, 16; i mamífers, 1. És a dir, en aquest període de 28 anys aparegueren cent vint-i-nou articles de tema científic dels quals cinc corresponien a conferències pronunciades a l'Ateneu i

trenta-dos a recensions de llibres o d'articles escrits per menorquins o d'interès específic per a Menorca, encara que en algunes ocasions es ressenyaven obres d'interès general sense cap relació específica amb Menorca. En darrer terme, hem d'advertir que no hem comptat en aquest conjunt d'articles —com hauria estat correcte— les taules que es publicaven mensualment amb el resum de les dades meteorològiques obtingudes, primer per Maurici Hernández en el seu observatori particular, després per Josep M. Jansà a l'observatori del Servei Meteorològic Nacional a Menorca i, finalment, ja fora del termini temporal fixat en aquest article, per Francesc Terrés, en aquell mateix observatori, pel fet que no es poden comptar realment com articles encara que evidentment l'elaboració d'aquestes taules suposava una feina delicada i disciplinada. Amb tot, les comentarem més endavant perquè la presència continuada d'aquestes taules a les sis primeres èpoques de la *Revista* demostren un interès entre els lectors pels temes meteorològics i la resposta donada per la publicació a aquest interès fins que l'arribada dels nous mitjans audiovisuals féu que la gent cerqués aquestes dades en altres mitjans de comunicació.

Dintre del CDU 6, que correspon a ciències aplicades, medicina i tècnica, i atenent als subgrups acceptats en biblioteconomia, trobam que els articles corresponents a la cinquena època es distribueixen de la següent manera: medicina, 20; història de la medicina, 2; sanitat pública, 4; quarantenes, 1; oftalmologia, 17; geografia mèdica, 1; medicina veterinària, 7; enginyeria tècnica, 6; fortificacions i forteses, 2; ports, costes i construccions marítimes en general, 12; naus i vaixells, 3; agricultura i zootècnia, 1; qüestions generals d'agronomia, 26; plantes oleaginoses, 1; zootècnia en general, 24; avicultura, 4; productes dels animals domèstics, caça i pesca, 1; formatge, 2; apicultura, 3; sericultura i conreu de cucs de seda, 1; pesca, 3; pesca/dret, 1; cria de mol·luscs i marisc, 1; agricultura/sociologia, 1; gastronomia, 2; mobiliari, 3; impremta en general, 1; transports correus, 1; filatèlia, 1; i calçat, 3. El resum de totes aquestes dades ens mostra que entre 1906 i 1934 es publicaren cent cinquanta-vuit articles corresponents a aquest CDU, dels quals vint-i-un havien estat exposats abans com a conferències al mateix Ateneu i trenta corresponien a recensions de llibres.

Una primera cosa que crida l'atenció d'aquestes estadístiques és que el nombre d'articles publicats dintre d'aquests CDU des dels inicis de la *Revista de Menorca* fins a l'any 1988 —quan se'n complí el primer centenari— és

gairebé el mateix que el nombre publicat durant aquesta cinquena època, és a dir, que la major part de l'activitat de la *Revista de Menorca* en el camp de la ciència i la tècnica es concentrà en aquests anys que estam analitzant. Dit més concretament, segons els citats Canut i Amorós (1989), al llarg dels cent primers anys de la *Revista de Menorca* es publicaren cent seixanta-nou articles dintre del CDU 5 —aquests autors n'esmenten set-cents, però inclouen cinc-cents trenta-una entrades corresponents a les dades d'observació meteorològica que nosaltres no hem considerat— i dintre del CDU 6 se'n van publicar cent vuitanta-cinc. És a dir, amb el 36% dels anys de la publicació —comptant els anys reals d'activitat de la revista— es van publicar el 76% dels articles corresponents al CDU 5 i al CDU 6 respectivament. Una possible explicació d'aquest fet la considerarem més endavant.

Comparant ara el nombre d'articles en aquests CDU amb els d'altres CDU —sempre referint-nos només als primers cent anys—, observam que si bé hi ha alguns CDU sense cap entrada (com és el cas del CDU 1, dedicat a la filosofia) i altres amb molt poques entrades (com el CDU 2, dedicat a la religió i la teologia, amb només dotze entrades) n'hi ha d'altres com el CDU 9, dedicat a arqueologia, prehistòria, història, geografia i biografies, amb mil vint entrades, que supera amb molt el nombre de publicacions dedicades a la ciència i la tècnica, fins i tot si les consideram conjuntament. La resta de CDU tenen valors similars als que ens ocupen en aquest article, en alguns casos lleugerament per davall i en d'altres, per sobre. Aquestes dades estan establertes per Canut i Amorós pel període comprès entre 1888 i 1988, però pensam que la situació és més o menys la mateixa en el període que nosaltres consideram, pel fet que els articles del CDU 9 s'han produït d'una manera regular al llarg de tots els anys i, en tot cas, el seu ritme anà disminuint a partir de 1949, quan morí Francesc Hernández Sanz, un dels historiadors que més contribucions féu a la publicació, amb un total de dos-cents cinquanta articles, és a dir, la quarta part del total d'articles publicats dintre del CDU 9.

Precisament, aquest fet ens pot ajudar a explicar la concentració dels articles de ciència i tècnica en la cinquena època, pel fet que aquesta època coincideix amb l'etapa més productiva d'una sèrie important de científics menorquins relacionats amb l'Ateneu, als quals hem fet referència més amunt. Així, trobam que Maurici Hernández Ponsetí publicà vint-i-un articles a la *Revista de Menorca*, sense comptar les seves observacions meteorològiques, a les quals

ens referirem més tard; Llorenç Pons Marquès va fer trenta-sis contribucions; Jaume Ferrer Aledo, seixanta-vuit; Emiliano Castaños Fernández, trenta-cinc; i Josep M. Jansà, quinze, descomptant-li els resums d'observacions meteorològiques. El total d'articles d'aquests autors és, per tant, de cent setanta-cinc, xifra representa gairebé la meitat dels articles de ciència, tècnica i medicina publicats en aquest període. Per tant, no és gens estrany que la mort d'uns i la partida de Menorca d'altres es reflectís en la pèrdua de pes específic del vessant científic de la *Revista de Menorca*.

Arribats a aquest punt, però, ens podríem demanar per què, si els autors dels temes d'humanitats tingueren recanvi i els articles d'història i arqueologia no han minvat mai —o molt poc— a la *Revista de Menorca*, ni tampoc els de literatura i art, no hi hagué recanvi per als autors dels articles de ciència, medicina i tècnica. La resposta podria ser que a partir dels anys seixanta del segle XX, coincidint amb la setena època de la revista, les ciències naturals, la medicina i les tecnologies es professionalitzaren cada vegada més i aquells que investigaven i treballaven en aquells camps es veieren obligats a publicar en revistes especialitzades i reconegudes acadèmicament abans que en una revista local que, malgrat el prestigi que pogués tenir —com seria el cas de la *Revista de Menorca*—, s'orienta cada vegada més, entre altres factors, —precisament perquè professionals de les ciències no hi escriuen com abans— cap a les humanitats. Per finalitzar aquest punt, cal assenyalar que en aquests darrers anys (primera dècada del segle XXI) s'està intentant tornar a recuperar aquest vessant científic i tècnic de la publicació i fer-lo compatible amb el seu vessant humanístic, ja ben establert.

Obrir la revista a aquesta mena d'articles no és només una necessitat perquè continui sent com fins ara un reflex de l'avenç dels coneixements de tots tipus sobre Menorca, sinó que és gairebé una obligació per seguir les petjades d'aquells que escriviren en el primer terç del segle XX, perquè els seus treballs de ciència, medicina i tècnica publicats a la *Revista de Menorca*, són encara fites en el coneixement de la realitat menorquina. Així, el *Catálogo de los peces de Menorca* (1930) de Jaume Ferrer Aledo és el primer catàleg ictiològic modern d'aquest grup zoològic a Menorca, i el seu estudi *La enseñanza superior en Mahón*, publicat entre 1911 i 1913, és sens dubte l'estudi més complet que existí durant molt de temps sobre la història de l'educació a Maó, sobretot de l'educació secundària, i fou referència obligada de moltes investigacions ulteriors.

Maurici Hernández Ponsetí i Emiliano Castaños Fernández també publicaren catàlegs naturalistes a la *Revista de Menorca*. El primer, un catàleg d'aus de Menorca (1910) i el segon un catàleg de mamífers (1917), que, si bé no són de tanta importància com el de Ferrer Aledo, en el seu moment foren contribucions significatives al coneixement de la fauna menorquina.

Un altre estudi emblemàtic que fou publicat a les pàgines de la revista és “Contribución al estudio de la Tramontana en Menorca” de Josep M. Jansà Guardiola, que per la seva extensió aparegué en vuit lliuraments al llarg de tres anys —entre 1930 i 1932— i que en el mateix any en què finalitzà la seva publicació fou editat pel Servei Meteorològic Nacional en format monografia. Aquesta obra primerenca de Jansà avui és considerada una de les primeres contribucions científiques a l'estudi d'un fenomen meteorològic —la tramuntana— d'importància cabdal, no tan sols per a Menorca, sinó també per a tota la conca occidental de la Mediterrània, on es deixen sentir els seus efectes. En el treball, l'autor estudiava el fenomen de la tramuntana a partir de les observacions realitzades per ell mateix a l'observatori situat a la base naval entre 1926 i 1930 i, malgrat que era difícil extreure'n conclusions a partir d'una sèrie tan curta de mesures, fou capaç de determinar-ne d'una manera notablement acurada la intensitat mitjana, la freqüència mensual, la durada mitjana i la distribució horària, entre altres paràmetres d'interès.

D'altra banda, la contribució a la *Revista de Menorca* de Llorenç Pons Marquès i Emiliano Fernández es realitzà no tant a través d'articles propis, com de traduccions de treballs de científics estrangers que haguessin escrit sobre Menorca o, quan aquests eren massa llargs, fent-ne una recensió en la qual remarcaven les línies d'estudi i les conclusions principals. Aquesta tasca també la feren de molts altres treballs referits a Menorca d'autors del país però de fora de l'illa. Així, Castaños s'ocupà de les obres de Knoche sobre les Balears, de les de Font i Quer, de Bataller, de P. W. Munn, de Paul Fallot i dels treballs sobre esponges del menorquí Francesc Ferrer Hernández. També donà notícies sobre temes científics relacionats amb Menorca, com els estudis de les sargantanes negres de l'illa de l'Aire realitzats per diversos autors estrangers i sobre la col·lecció mineralògica que l'Ateneu rebé de l'Institut Geològic d'Espanya.

Quant al metge Llorenç Pons Marquès, inicià la seva contribució a la revista amb articles de divulgació de temes relacionats amb l'oftalmologia —la seva especialitat, però prest començà a fer recensions de llibres de temes general-

ment mèdics que poguessin tenir interès a Menorca, com per exemple llibres sobre el paludisme o la tuberculosi, a més de donar a conèixer treballs d'autors menorquins, gairebé sempre en el camp mèdic, però no necessàriament, perquè també comentà alguna de les obres de Francesc Ferrer Hernández. Pons Marquès també publicà a les pàgines de la revista —des de 1908 fins a 1924, amb una periodicitat anual, al principi, i d'una manera més irregular al final— la memòria de les activitats realitzades al Dispensari Oftalmològic Municipal i al consultori de malalties quirúrgiques que ell mateix dirigia.

Castañes i Pons Marquès, juntament amb altres autors de l'àrea humanística, participaren en un projecte de la *Revista de Menorca* molt interessant per als investigadors actuals de la història de la ciència, que consistia a publicar cada deu anys un resum dels principals esdeveniments que s'havien produït a Menorca durant el decenni anterior en els seus respectius camps d'investigació. Així, Castañes s'ocupà d'explicar tot el que havia ocorregut en el camp de les ciències naturals i Pons Marquès, en el camp de la medicina.

A part d'aquests autors principals, n'hi ha molts d'altres que, si bé no foren tan prolífics com els anteriors, les seves obres són importants com a contribucions a la ciència menorquina. El primer que tindrem en compte és Jaume Ferrer Hernández —el seu germà Francesc, malgrat les seves col·laboracions d'altres tipus a l'Ateneu, mai no publicà res a la revista— que hi reproduí la seva tesi doctoral titulada *Acción del peróxido de hidrógeno sobre el selenio en presencia de óxidos metálicos* (1906). El mateix any aparegué a la revista un article d'aquest autor titulat “Análisis del queso de Mahón”, que curiosament, malgrat la importància que aquest producte té per a l'economia menorquina, durant molts d'anys fou l'únic estudi químic que existí en relació amb aquest tema.

L'article de Dorotea Bate sobre les restes d'una tortuga gegant que havia trobat a Menorca, publicat al *Geological magazine*, fou reproduït amb una traducció de J. Flaquer (1920), i un estudi de Paul Fallot es publicà amb traducció de Castañes. Els germans Carreras Reura contribuïren amb diverses recensions de llibres de ciències naturals i medicina i també ho feren els germans Antoni i Joan Mir Llambias, encara que el primer també contribuí a les panoràmiques decennals sobre les activitats realitzades a Menorca en el camp de l'agricultura, configurant les corresponents a la segona i tercera dècada del segle XX.

El metge Curieses del Agua publicà una de les conferències que pronuncià a l'Ateneu, la titulada “Medicina preventiva de la vejez. Crítica de los métodos

de rejuvenecimiento, incluyendo el estudio de las glándulas genitales”, i el doctor Alabern, un dels fundadors de l’Ateneu i creador a Maó de *La Gota de llet* —una escola de maternologia pionera a l’Estat espanyol—, publicà diversos articles sobre higiene infantil i, en particular, un estudi sobre les activitats de la seva societat durant els primers anys de vida.

Per acabar, ens queda esmentar el notable treball realitzat per Hernández Ponsetí i Jansà Guardiola amb les seves sèries d’observacions meteorològiques el resum mensual de les quals aparegué a la *Revista de Menorca* des del primer any de publicació fins a l’any 1955, encara que les realitzades a partir de l’any 1943 foren fetes per Francesc Terrés Pons i no ens n’ocuparem, perquè corresponen a un període de temps que cau fora dels anys estudiats en aquest treball.

L’origen d’aquests resums meteorològics, el trobam en les observacions que Maurici Hernández Ponsetí realitzava a un observatori situat al terrat de casa seva l’any 1888. No entrarem en detalls sobre aquest tema ja estudiat a altres treballs (Carreras Verdager, C., 1977; Batlló, J.&Vidal Hernández, J. M., 2006; Carreras Seguí, P., en premsa), i només assenyalarem el fet que la qualitat de les seves mesures era prou gran perquè prest les recollissin d’una manera continuada a dos observatoris meteorològics centrals, el de Madrid i el de París, mentre que d’altres en rebien resums periòdics. El que ens interessa aquí és que un resum mensual d’aquestes observacions aparegué a la *Revista de Menorca* el mes de juliol de 1888, tot just iniciat el funcionament de l’observatori meteorològic de Maurici Hernández i, també, tot just iniciada la publicació de la revista continuà apareixent, amb les úniques interrupcions obligades pels lapses de temps en què la revista no es publicà, fins al setembre de 1929. En aquesta data Maurici Hernández, que ja era molt gran, però encara s’ocupava del funcionament de l’observatori amb l’ajut de les dues filles, abandonà la publicació de les seves dades i donà pas a les observacions realitzades per Josep M. Jansà des de l’observatori que tenia el Servei Meteorològic Nacional, a la base naval del qual Jansà era el cap des que a principi d’aquell any havia tret les oposicions a la plaça d’auxiliar de meteorologia que havia convocat l’esmentat Servei (Vidal Hernández, J.M., 2000). La publicació de les seves observacions finalitzà l’any 1934, quan s’interrompé la publicació de la revista, perquè, quan aquesta tornà a aparèixer, l’any 1943, Jansà ja era destinat a Palma com a cap del Centre Meteorològic de les Balears. En total,

durant les cinc primeres èpoques, entre Hernández i Jansà publicaren gairebé mig miler de resums meteorològics apareguts amb una periodicitat mensual quan les circumstàncies de la revista ho permeteren.

Altres notícies relacionades amb activitats científiques de l'Ateneu

Consultant el butlletí de l'Ateneu és fàcil adonar-se que la institució rebia al llarg de l'any diferents consultes d'organismes i entitats de fora de l'illa, algunes de les quals, per la seva natura, havien de ser contestades per la Secció de Ciències. Com a exemple d'aquestes consultes podem esmentar-ne dues. La primera, la féu arribar un professor de geografia física de la Sorbona, anomenat Pierre Rainbaud, que es posà en contacte amb el cònsol francès Henri Deloffre —segurament de les Illes Balears, encara que la notícia no ho especifica— sol·licitant algunes dades per a les conferències que havia de fer a la Societat Topogràfica de França sobre les Balears i, en particular, sobre Menorca. El cònsol francès féu d'enllaç entre el conferenciant i l'Ateneu, al qual considerà el millor interlocutor per resoldre-li els dubtes (BACLAM, 1/2/11). La segona, l'efectuà el Laboratori de la Fauna Forestal Espanyola, Piscicultura i Ornitologia, que es dirigí al batlle de Maó sol·licitant-li informacions sobre els còrvids que hi havia a Menorca per realitzar un estudi sobre la influència d'aquests ocells en l'agricultura. El batlle, igual que el cònsol francès, passà la petició a l'Ateneu perquè el posés en coneixement del material existent sobre el tema a l'illa (BACLAM, 30/1/30).

Un altre aspecte del qual tingué molta cura l'Ateneu fou de posar a l'abast dels seus socis tots els avenços tecnològics i científics dintre de les seves possibilitats. Així, a partir de l'any 1914 exposà als seus locals la previsió diària del temps a la península Ibèrica i als mars adjacents. L'origen d'aquesta informació era un extens radiograma que trametia tots els dies feiners l'Observatori Central Meteorològic a les estacions de la xarxa radiotelegràfica militar, amb les observacions meteorològiques de diferents punts de la Mediterrània —entre elles les realitzades per Maurici Hernández des de Maó—, de l'Atlàntic i de la península, amb notícies sobre l'estat de la mar i de l'atmosfera d'interès per a la navegació marítima i per a la incipient navegació aèria, respectivament —en aquest darrer cas només es donaven les velocitats del vent a diverses altures a la vertical de Madrid—, i també es feia el pronòstic del temps de les

següents vint-i-quatre hores. El motiu pel qual aquesta darrera part fos l'única donada a conèixer al públic eren les restriccions que imposava el governador militar de l'illa a l'autorització de difusió de dades (Hernández Ponsetí, M., 1914). Els motius de la censura de la resta d'informacions no el coneixem i és difícil d'imaginar perquè es tractava de les dades en temps passat, és a dir, de les observacions relatives als valors presos pels paràmetres atmosfèrics en el període de temps immediatament anterior al de la tramesa del radiograma, així com les indicacions dels meteors atmosfèrics que s'estaven produint. L'única explicació seria suposar que volien evitar l'accés extraoficial d'aquestes dades als centres meteorològics d'altres nacions que, així, podrien gaudir d'aquestes informacions sense contrapartides, a part que a les portes de la guerra europea les dades meteorològiques començaven a tenir un valor estratègic important.

En un ordre de coses molt diferent, però sempre dintre del camp de la ciència —en aquest cas de la botànica—, sabem que l'Ateneu de Maó tenia una agrupació anomenada Amigos del Árbol, que fins al febrer de 1930 era presidida per Emiliano Castaños, data en què dimití i fou substituït per Florian Ruiz Cuevas. Segons una nota apareguda al butlletí de l'Ateneu, aquesta agrupació passà un informe a l'Ajuntament —no diu si a petició d'aquest o espontàniament— on s'explica que els millors arbres per plantar a l'avinguda Josep Maria Quadrado, aleshores en procés d'obertura, serien uns que el butlletí anomena “truanas” [*sic*] i dels quals afegeix el nom científic: *Aligustre japonicum*³⁷. L'informe aconsellava també de plantar-los el mes de febrer, ja que és l'època de l'any més convenient per afavorir-ne el creixement.

El 15 de gener de 1932, poc després del traspàs del primer —i fins aquell moment únic— president de la institució, Antoni Victory, es creà un premi amb el seu nom per perpetuar-ne la memòria. El tema del concurs havia de ser diferent cada any i s'havia de dedicar alternativament a estudiar aspectes científics, literaris i artístics de Menorca, amb el benentès que els aspectes artístics, segons explicaven les bases del concurs, incloïen tant les arts plàstiques com les musicals. El premi s'havia de convocar els anys parells i s'havia d'atorgar els imparells, coincidint amb l'aniversari de la data de la mort d'Antoni Victory. La primera convocatòria es dedicà a la modalitat de ciències i el premi quedà desert per manca d'originals, i la següent convocatòria no es realitzà,

37 El nom científic correcte és *Ligustrum japonicum*, i el nom popular castellà aligustra del Japón. En canvi, no hem pogut documentar la denominació “truanas”.

segurament perquè la situació del país, l'any 1934, ja no era prou favorable a aquest tipus d'esdeveniments. El premi es repreneu anys després de finalitzar la Guerra Civil i cadascuna de les modalitats fou dedicada a la memòria d'un prohoms de la cultura menorquina, per la qual cosa es reservà el nom d'Antoni Victory al premi dedicat a treballs d'art. Tanmateix, no tractarem aquest tema perquè es desenvolupa fora dels límits temporals fixats en aquest article.

En darrer terme, el butlletí també dóna constància de notícies relacionades amb algun soci que hagués tingut una actuació rellevant en el camp de les ciències i les humanitats, encara que nosaltres només ens ocuparem de les de caire científic. Així, per exemple, el butlletí ens explica que l'any 1918 el fill de Ferrer Aledo, Francesc Ferrer Hernández, participà en el Congrés Nacional de Pesca Marítima celebrat a Madrid en representació de l'Ateneu de Maó. Hi presentà —entre altres ponències— un informe on s'exposava la conveniència que es dugués a terme un experiment de cultiu d'esponges marines susceptibles de servir per fabricar esponges de bany al port de Maó, ja que s'hi criava espontàniament l'espècie *Spongia officinalis* (var. *Mollissima*), que era la millor per a aquest propòsit (BACLAM, 19/12/18). Anys més tard, Eduard Pons Tortella, fill de Pons Marquès, i metge com ell, lliurà un exemplar de la seva tesi a la biblioteca de l'Ateneu, tot just llegida a la Universitat de Barcelona (BACLAM, 17/12/32). Al següent butlletí, es dóna el nom d'una obra dipositada pel metge a la biblioteca que se suposa que deu ser la tesi: *Estudio citoembriológico del mesonefros en orden a su función*.

Novetats tecnològiques

Per acabar, val la pena dedicar un apartat específic a unes activitats realitzades a l'Ateneu a final de la dècada dels anys vint i principi de la dels trenta, perquè ens demostren d'una manera febaent l'interès de la institució per proporcionar als socis l'accés a les noves tecnologies i, a la vegada, fer possible una major difusió entre la població de Maó. Ens referim aquí a l'esforç realitzat per l'Ateneu, no sempre reeixit, d'organitzar audicions fonogràfiques i radiofòniques als seves sales. Així, el 4 de març de 1925 s'anunciava a les pàgines del butlletí que el dia 7 d'aquell mes, a les 21.30 h tindria lloc l'audició de dos discs amb sengles discursos del rei Alfons XIII que finalitzarien amb l'himne espanyol i amb una marxa militar. A continuació d'aquest programa no

gaire engrescador, s'anunciava una connexió amb Londres per sentir un concert de música clàssica i lleugera, però, en cas que les condicions atmosfèriques no en permetessin una audició acceptable, es continuaria l'audició fonogràfica (BACLAM, 4/03/25).

Aquesta sèrie d'audicions finalitzà el juny, encara que es feia constar que els responsables de l'activitat havien de continuar fent proves durant tot l'estiu per veure si, tal com s'havia informat, es posaven en marxa noves emissores potents i properes que permetessin una bona recepció del senyal (BACLAM, 4/06/25).

Les audicions públiques, tanmateix, no es reprenghen fins al 9 de novembre, i en aquella ocasió s'hi deia que es podrien captar concerts des de l'emissora del Monte Igueldo, a Sant Sebastià; des de l'emissora de Ràdio Catalunya, a Barcelona; des de Tolosa de Llenguadoc i des de Roma (BCLAM, 14/11/25).

Un mes més tard, es donaven notícies engrescadores per als afeccionats a les noves tecnologies. La primera anunciava que Ràdio Barcelona havia d'instal·lar una nova i potent emissora al cim del Tibidabo, i com a conseqüència d'aixó reorganitzaria totes les seves emissions amb projectes molt atractius. La segona, que Ràdio Catalunya, que fins al moment es considerava una emissora en proves, passava a ser oficial i anunciava la retransmissió de determinades obres que es representaven al Teatre Tívoli de Barcelona (BACLAM, 27/12/25).

Aquestes activitats devien anar augmentant, perquè el mes de gener de 1930 es creà una societat amb el nom de Radio-club que es federà amb l'Ateneu i hi fixà la seva seu. Els propòsits d'aquesta nova entitat eren, segons el butlletí de l'Ateneu, estudiar i experimentar els mitjans que poguessin conduir a la millora de la recepció de les emissions radiofòniques, i de donar-se ajut mutu en benefici d'aquesta activitat, a la qual el butlletí qualifica de “culta i molt estesa a l'illa” (BACLAM, 29/01/31).

La nova societat tenia una junta composta per les següents persones: José Cotrina, president —poc després ho seria també de l'Ateneu, per la mort d'Antoni Victory— Lorenzo Dobón (*sic*), vicepresident; Benito Sintes, secretari i tresorer; Juan Manera, Francisco Morales, José López Coello, Rafael Monjo i Ramón Bustamante, vocals.

El mateix butlletí que donava aquestes notícies afirmava que en aquelles dates s'estaven realitzant experiències —que no descriu— aconsellades per una

comissió de tècnics de la societat —a qui tampoc no identifica— per millorar la recepció de les emissions.

En un número posterior del butlletí s'afirma que el Radio-club s'havia subscrit a *Radiotécnica* i *Antena*, revistes que eren a disposició de tots els socis a la biblioteca de l'Ateneu. S'hi deia també que continuaven les experiències i els estudis per eliminar els renous que pertorbaven la recepció de les transmissions radiofòniques.

Tres anys després, la nova societat tenia nous projectes, encara més ambiciosos que els anteriors. Concretament, el butlletí de l'Ateneu diu que el Radio-club estava realitzant gestions per dotar els motors de la ciutat, que eren unes de les fonts de paràsits que pertorbaven la recepció de les emissions d'aparells esmorteïdors, per la qual cosa havia convocat un concurs públic —se suposa que entre subministradors d'aquests tipus d'aparells— (BACLAM, 2/04/34). En el següent butlletí, ja s'havia elegit el tipus d'esmorteïdor que es faria servir i n'anunciava la instal·lació per al mes de maig. Durant l'estiu havia de ser revisada per un tècnic que, a més, havia d'intentar cercar altres fonts de renous paràsits que fins aquells moments haguessin pogut passar desapercebuts. Per tot açò, es diu que era de suposar que al cap d'un mes la recepció de les emissions radiofòniques havia de millorar notablement (BACLAM, 24/4/34).

La instal·lació d'aquests esmorteïdors s'inicià el mes de maig de 1934, tal com estava previst (BACLAM, 20/6/34), però la història no devia anar molt més enllà perquè durant l'esclat de la Guerra Civil el comandament militar confiscà tots els aparells radiofònics particulars.

Tanmateix, de tota aquesta història, cal retenir-ne una cosa. La preocupació per la qualitat de la recepció de les emissions radiofòniques i la recerca de fonts de paràsits radioelèctrics no és una circumstància anecdòtica, com podria semblar a primera vista. De fet, cap als anys 30 del segle XX, un enginyer nord-americà anomenat Karl G. Jansky estava posant en marxa un enllaç radioelèctric d'ones curtes entre els Estats Units i Anglaterra, i els principals problemes a què s'hagué d'enfrontar foren els nombrosos paràsits que pertorbaven les radioemissions a causa de la llarga distància que havien de recórrer. Per trobar les fonts dels paràsits, Jansky féu fabricar una antena orientable i les seves investigacions el dugueren a demostrar, l'any 1933, que una part de les fonts paràsites venien de l'espai, és a dir, com avui sabem, eren radioemissions naturals originades en els astres i, en el cas concret observat per l'enginyer,

provenien del centre de la galàxia. D'aquesta manera nasqué la radioastronomia, una nova branca de l'astronomia que, una vegada finalitzada la Guerra Mundial, produí importants descobriments relacionats amb les característiques del nostre Univers.

Els membres del Radio-club —que nosaltres sapiguem— no descobriren res de nou, però les seves preocupacions no tenien res d'anecdòtic. La recerca de paràsits pertorbadors d'emissions radiofòniques era una preocupació a tot el món industrial, que necessitava posar a punt mètodes eficients per eliminar-los i aconseguir una transmissió neta de les comunicacions a través de les ones radioelèctriques. A Menorca se cercaren els paràsits en una font propera i evident: en els camps electromagnètics creats pels motors elèctrics, tot i que també en altres llocs desconeguts que sembla que no arribaren a ser identificats. El cert, però, és que la preocupació dels membres del Radio-club abans de ser un entreteniment de poble era una feina d'investigació aplicada, innovadora i útil.

Conclusions

Les conclusions que podem extreure de totes aquestes informacions semblen clares. En primer lloc, veiem que l'activitat de l'Ateneu dintre de l'àmbit científic a principi del segle XX era molt intensa en tots els camps —organització de conferències, publicació d'articles, activitat museística, etc.— i totalment comparable a l'activitat que es duia a terme en el camp humanístic. En segon lloc, s'observa que aquesta gran activitat era impulsada per quatre o cinc grans noms que tenien el suport d'un grup més o menys gran i estable de col·laboradors que es movien entorn de l'Ateneu, ja sigui treballant en les tasques del museu, ja sigui escrivint a la *Revista de Menorca*. Un altre punt a destacar és que la majoria d'aquests actors principals de l'activitat científica a l'Ateneu formaven part d'una nissaga familiar de científics, com la de Ferrer Aledo, que es remunta a principi del segle XIX quan s'establí a Maó el primer farmacèutic de la família; en canvi, altres, com la de Pons Marquès, s'originaren en ell mateix. L'altre tret important és que tots aquests personatges, malgrat ser gent científicament preparada i capaç, no estaven mai tot sols sinó que mantenien un contacte permanent amb la comunitat científica mundial a través de les visites que rebien a l'Ateneu, de les publicacions que arribaven a la biblioteca

i dels contactes que ells mateixos tenien fora de Menorca —directament o a través dels socis que vivien a l'exterior de l'illa. En darrer terme, però no per açò menys important, les relacions amb l'Institut de Batxillerat de Maó —aleshores Instituto General Técnico— foren molt importants a causa del transvasament de professors que hi hagué en tot moment de l'esmentat institut cap a l'Ateneu, especialment, com hem vist, d'aquells més motivats per les tasques científiques i el compromís cultural.

Epíleg

La Guerra Civil, però, estroncà, com tantes altres coses, la feina de la generació de científics que havien protagonitzat aquella edat d'or de la ciència a l'Ateneu de Maó. Així, una vegada finalitzada la guerra, Emiliano Castaños retornà a la seva terra natal, Toledo, on deixà la investigació en el camp de la ciència per dedicar-se a fer classes i a conrear una activitat artística —la pintura— per la qual s'havia sentit atret des de petit. Maurici Hernández Ponsetí havia mort l'any 1932 i Josep M. Jansà partí destinat cap a Mallorca, on havia estat traslladat el Centre Regional de Meteorologia, que durant la República s'havia ubicat temporalment a Menorca i que el nou règim franquista s'apressà a traslladar, com corresponia a la seva mentalitat jerarquitzada, a la capital de l'arxipèlag. Ferrer Aledo, maçó, després de la guerra salvà la vida per la seva edat i prestigi i morí centenari, l'any 1956; malgrat la seva edat, encara escriví petits articles de divulgació fins poc abans de morir. Un dels seus fills, Jaume Ferrer Hernández, havia mort jove de malaltia abans de l'esclat de la Guerra Civil i l'altre fill, Francesc, s'exilià a França, on exercí de professor, i retornà a Espanya després de la seva jubilació. Quant a Pons Marquès —progressiste d'idees avançades—, caigué en l'ostracisme després de la Guerra Civil. Encara que, a partir dels darrers anys de la República ja no hi ha constància de col·laboracions seves amb l'Ateneu, i morí l'any 1953 a Barcelona, on s'havia traslladat a viure. El seu fill Eduard, que, abans de la Guerra Civil i durant els anys de lluita fou professor de la Universitat de Barcelona, fou depurat pels vencedors i perdé el seu lloc de docent, que no intentà recuperar mai. L'any 1954 entrà a treballar a l'Institut Neurològic Municipal, del qual arribà a ocupar el càrrec de cap del Departament de Neuroanatomia i Neuropatologia (Marí Balcells, V. J., 1995)

Referències bibliogràfiques

BARBER BARCELÓ, Miquel. *Un mahonés exemplar del siglo XIX*. Maó: Miguel Barber Barceló, 1978. 180 p.

BATE, Dorothea Minola. “Sobre los restos de una tortuga terrestre gigantesca (*Testudo Gymnesicus*, N. Sp.) del pleistoceno de Menorca”. *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1920. p. 229-241 [*De Geological Magazine*/ Dorothea Bate; trad. J. Flaquer].

BATLLÓ ORTIZ, Josep; VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel. “Dos-cents cinquanta anys de mesures meteorològiques a Menorca”. A: *Actes de la primera jornada d’història de l’astronomia i de la meteorologia*. Vic: Agrupació Astronòmica d’Osona; Barcelona: Societat Catalana d’Història de la Ciència i de la Tècnica, 2006. p. 127-136.

BEGUIRISTAIN, Carlos; PONS MADRID, Llorenç. “Estat actual i futur de les col·leccions naturalistes de l’Ateneu de Maó”. A: *V Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i resums*; Palma de Mallorca: Societat d’Història Natural de les Balears, 2008. p. 417-419.

BERNABEU MESTRE, Josep; BUJOSA HOMAR, Francesc; VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel. *Clima, microbis i desigualtat socials: de les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Maó: Institut Menorquí d’Estudis, 1999. 216 p.

BUEN Y DEL COS, Odón de. *Mis memorias*, Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2003. 534 p.

CAMARASA CASTILLO, Josep Maria. *Cent anys de passió per la Natura. Una història de la Institució Catalana d’Història Natural*. 1899-1999. Barcelona: Institució Catalana d’Història Natural, 2000. 184 p.

CANUT RUÍZ, Maria Lluïsa. *Revista de Menorca. Catálogo de Materias e índice Cronológico*. 1888 a 1989. Ciutadella: Nura; Maó: Sicoa, 1991. 372 p.

CANUT RUÍZ, Maria Lluïsa; AMORÓS PÓRTOLES, José Luis. *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*. Maó: Institut Menorquí d’Estudis, 1989. 384 p.

CARRERAS SEGUÍ, Paz. “Estudi de pluja a Maó del 1864 al 1932”. A: *Actes de la segona jornada d’història de l’astronomia i la meteorologia*, en premsa.

CARRERAS VERDAGUER, Carles. “Maurici Hernández Ponsetí, naturalista menorquí”. *Randa*, 8. Barcelona, 1979. P. 204-214.

CASTAÑOS FERNÁNDEZ, Emiliano. “Catálogo de los mamíferos de

Menorca". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1917. P. 265-279.

CASTAÑOS FERNÁNDEZ, Emiliano. "Tercera década del siglo XX. Ciencias naturales". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1931. P. 10-17.

C.E.E: "Reunión extraordinaria de la «Institución Catalana d'Història Natural» en la isla de Menorca", Ibérica, 979, Barcelona 1933

FERRER ALEDO, Jaume. "Catálogo de los peces de Menorca". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1930. P. 225-259.

FERRER HERNÁNDEZ, Jaume. "Acción del peróxido de hidrógeno sobre el selenio en presencia de óxidos metálicos". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1906. P. 233-254.

HERNÁNDEZ PONSETÍ, Maurici. "Catálogo de las aves observadas en la isla de Menorca". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1910. P. 57-64, 89-96, 121-128, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320, 371-375.

HERNÁNDEZ PONSETÍ, Maurici. "Mejora importante para Menorca. Informaciones meteorológicas". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1914. P. 137-138.

ICHN (Institut català d'Història Natural): *Reunió extraordinària a l' Illa de Menorca*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1933. 2 mapes, 58 p.

JANSÀ GUARDIOLA, Josep Maria. "A propósito de Planck". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1924. P. 206-212.

JANSÀ GUARDIOLA, Josep Maria. "Apostillas a la teoría relativista". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1924. P. 7-15.

JANSÀ GUARDIOLA, Josep María. "El universo sideral". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1925. P. 188-195.

MARÍ BALCELLS, Víctor J., "L'obra d'Eduard Pons i Tortella (Maó, 1906-Barcelona, 1989)". *Gimbernat*, 1995, XXIV. P. 185-198.

MOTILLA SALAS, Xavier. *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Perez de Acevedo (1903-1917)*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 2004. 480 P.

OLIVER REUS, Pere (dir.). *La recerca marina a les illes Balears. Els orígens de l'oceanografia espanyola*. Palma de Mallorca: Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, 2006. 168 P.

R[edacción, La]. "Don Jaime Ferrer Hernández, nuevo catedrático de química orgánica, por oposición, de la Facultad de Ciencias de la Universidad de Sevilla". *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1912. P. 120-122.

R[edacció, La]. “Bibliografía. Über die auberalpine Trias auf den Balearen und in Katalonien, por A. Tornquist”. *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1928. P. 286-287.

SEOANE-CAMBA Juan. “Aportación menorquina a la algología; la obra de Rodríguez Femenías y el futuro de la algología española”. *Revista de Menorca*, 7a època. Maó, 1980. P. 7-23

VICTORY TALTAVULL, Antoni. “El Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón en sus veinticinco primeros años de existencia”. *Revista de Menorca*, 5a època. Maó, 1930. P. 294-319.

VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel. “Els manuscrits de Josep M. Jansà Guardiola dipositats a l’Institut Menorquí d’Estudis”. *Territoris*, Palma de Mallorca, 1998. 1: P. 67-84.

VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel, “Naturalistes menorquins i estrangers a Menorca en el darrer terç del segle XIX. Un model de xarxa científica”. A: *Actes de la VII Trobada d’història de la ciència i de la tècnica*. Barcelona, SCHCT, 2003. P. 135-143.

VIDAL HERNÁNDEZ, Josep Miquel, “Josep M. Jansà Guardiola: La formació de la Meteorologia Mediterrànea”. A: Jansà Guardiola, Josep Maria: *Meteorología de Menorca, Baleares y la Mediterránea*. Madrid: Institut Nacional de Meteorologia. Maó: Institut Menorquí d’Estudis, 2000, P. 17-37.